

ՆԱԽԱԲԱՆ

Գիրքը կազմվել է «Աջակցություն դատաիրավական բարեփոխումներին» ծրագրի շրջանակներում, որն իրականացվել է 2019-2022 թթ. Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի (ԵՀՀ) կողմից: Ծրագիրն ուղղված է քաղաքացիական հասարակության և զանգվածային լրատվամիջոցների կարողությունների հզորացման միջոցով դատաիրավական բարեփոխումների իրականացման մշտադիտարկմանը, համագործակցության հարթակներ ստեղծելուն:

Տասնյակ տարիների ընթացքում ԵՀՀ-ն բազմաթիվ ծրագրեր է իրականացրել քաղաքացիական հասարակության զարգացման և ամրապնդման նպատակով: Վաղուց արդեն պարզ էր դարձել, որ հայաստանյան հասարակությանն անհրաժեշտ է լրացուցիչ գիտելիք տրամադրել պետության, իշխանության բնույթի, կառավարման մոդելների և նման հարցերի վերաբերյալ:

Այս կարիքից ելնելով՝ մտահղացում է ծագել կազմել գիրք, որի հոդվածները հնարավորինս համալիր կերպով, հանրամատչելի և, այսպես ասած, «թռչնի թռչքի բարձրությունից» կներկայացնեն վերը նշված թեմաները, ինչպես նաև գիտելիք Հայաստանի օրենսդրական և իրավական համակարգի, իրավական ակտերի միջև տարբերությունների, դատական համակարգի և այլ նման հարցերի վերաբերյալ: Այս տեղեկատվությունն անհրաժեշտ է շահագրգիռ քաղաքացուն, որպեսզի վերջինս

ավելի լավ կողմնորոշվի օրենսդրական և իրավական դաշտում՝ որպես իր իրավունքները ճանաչող անձ:

Գրքի հոդվածները համալրում են միմյանց և փոխկապված են. Նաիրա Մկրտչյանի՝ համակեցության պարադոքսի վերաբերյալ էսսեն ներկայացնում է պետական-հասարակական կարգի նկատմամբ մտածողության զարգացումն անտիկ ժամանակներից մինչև այսօր: Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի ծավալուն էսսեն ներկայացնում է «իշխանություն / իշխ» հասկացությունը (power) և երևույթը բացատրող բազում մոտեցումներ: Վարսեր Կարապետյանն այդ հասկացությունները դիտարկում է Հայաստանի Հանրապետության պետականակառուցման համատեքստում: Արմեն Գրիգորյանի հոդվածը պետական կառավարման հավելյալ մոդելներ է ներկայացնում՝ քննարկելով Վիշեգրադյան քառյակի պետականությունների զարգացումը սոցիալիստական ճամբարի կոլապսից ի վեր:

Հեղինակները համոզված են, որ գրքի ընթերցողը նշանակալիորեն կընդլայնի իր պատկերացումներն իշխանության երևույթի և հասկացության և դրա արտահայտումների ու կազմակերպումների վերաբերյալ, ինչպես նաև՝ սեփական անհատական դերակատարության՝ իշխանության կոնտեքստում, և կստանա կոնկրետ գիտելիքներ, ինչպես նաև՝ մտքի նյութ: Գրքի հասցեատերն է հայալեզու հասարակությունը և հայաստանյան քաղաքացիական հասարակությունը: Ուսանողներն ու հետազոտողները նույնպես այն օգտավետ կգտնեն:

Հեղինակները և գրքի ստեղծողներն ուրախ կլինեն իմանալ կարծիքներ և ընդգրկվել բանավեճերի մեջ՝ գրքում արծարծված դրույթների վերաբերյալ:

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանն արձակագիր է և միջազգային զարգացման հանրագետ: Ունի երեսունհինգ տարվա աշխատանքային փորձ մասնավոր, պետական և հասարակական սեկտորներում: Ապրել և աշխատել է վեց երկրներում, իր աշխատանքն ընդգրկել է Եվրասիա տարածաշրջանը՝ Բալկաններից մինչև Կենտրոնական Ասիա, կենտրոնում միշտ ունենալով Հայաստանը: Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի ղեկավարն է 2007 թ.-ից: Հրապարակել է արձակ և հանրամատչելի մի շարք գրքեր: Հեղինակ է բազում հոդվածների և էսսեների հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն, գերմաներեն: Հեղինակ կամ համահեղինակ և խմբագիր է ուսումնական ձեռնարկների և ժողովածուների: Անձնական կայք. gtergab.com

Gevorg Ter-Gabrielyan

Dr. Gevorg Ter-Gabrielyan is a writer and an international development leader with 35 years of experience working in public and private spheres in transitional countries across the Balkans and Central Asia with a primary focus on Armenia. He leads Eurasia Partnership Foundation, Armenia since 2007. He has authored many books, both fiction and non-fiction, and has written many articles in Armenia, English, Russian and German. He is a developer and editor of several handbooks and manuals, including on anti-corruption, project management, conflict-sensitive reporting, the concepts of tolerance and violence, education, gender etc. His personal website is gtergab.com

Իշխանություն / իշխ

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

Տեքստը ստեղծվել է «Իշխանություն» տեսանյութի սղագրության հիման վրա: Փորձ է կատարվում համայնապատկերել իշխանության (իշխի) դրսևորումները և դրանց առնչվող խնդիրները: Անդրադարձ է կատարվում «իշխանություն» հասկացությանը, իշխի բուրգային համակարգին, իշխի բազմապիսի դրսևորումներին, մոտեցումներին, միջազգային հարաբերություններին, «անվտանգության դիլեմային» և այլն: Ներկայացվում են իշխի բռնության, հարկադրանքի վրա հիմնված տարատեսակներից դեպի ավելի մասնակցային տեսակները: Ջոն Լոքը և Թոմաս Հոբսը հիմնադրեցին իշխի երկու գլխավոր և հակադիր մոտեցումները, որոնցով մենք մինչև այսօր առաջնորդվում ենք: Ըստ Հոբսի՝ պետությանն ու օրենքին բոլորը պարտավոր են ենթարկվել, անկախ այն հանգամանքից՝ օրենքը ճիշտ է, թե ոչ: Լոքը դիտարկում է պետություն և հասարակություն հարաբերությունը սոցիալական պայմանագրի շրջանակներում, երբ կողմերը պայմանավորվում են, թե ի՞նչ է օրենքը, ինչպե՞ս է իշխը ձևավորվում և այլն: Ժողովրդավարական, ինֆրակառուցվածքային իշխի վրա հիմնված զարգացած ժամանակակից համակարգն ամենաբարձրն է: Այն պարունակում է իշխի բոլոր տեսակի դրսևորումները՝ տարբեր մակարդակներում: Որոշ ինստիտուտներ կլոր սեղանի սկզբունքով են աշխատում, որոշները՝ բուրգի, որոշները, կրկնելով պետական իշխի սկզբունքը, ավելի փոքր մասշտաբով՝ ռեֆերենդումային տարբերակով և այլն: Այս համակարգը հենց իր բարդությամբ է ճկուն և հարմարվող: Այդ է պատճառը, որ այն շատ դժվար է քանդել: Մենք ամբողջ օրն ընկղմված ենք իշխի մեջ, որոշումներ ենք կայացնում, բանակցում ենք իշխերի հետ՝ մեր սեփական իշխի, մեր մերձավորների իշխի, պետության, հասարակության իշխի, սոցիալական այդ իշխի՝ այդ ճնշող, տաբուացնող իշխի: Իշխի հետազոտման ավանդական մոտեցումը մեծ մասամբ սահմանափակվում է կամ ներկայացնելով բուրգայինը, կամ խունտան, կամ ժողովրդավարությունը, առանց բացատրելու դրանց միջև իմաստային կապերը՝ իշխի հոսքը կառավարման մի ձևից մյուսին: Իսկ այս տեքստում

տրվում է «իշխ» երևույթի պարադիգմատիկ, արստրակտ-իդեալական, որոշակի իմաստով՝ օնթոլոգիական պատկերը: Իրականության սոցիալական կառուցման հղացքը նոր հնարավորություններ է ընձեռում՝ հասկանալու իշխի էությունը: Բացահայտվում են այնպիսի հասկացություններ, ինչպես «կառուցվածքային իշխ» և «կառուցվածքային բռնություն»:

Բանալի բառեր. իշխանություն, իշխ, կամք, ազատություն, Թոմաս Հոբս, Ջոն Լոք, Միշել Ֆուկո, power, pouvoir, բռնություն, բռնի, ուժ, անվտանգության դիլեմա, միջազգային հարաբերություններ, Գուլագ, ժողովրդավարություն, լեգիտիմություն, ապստամբություն, բուրգ, լեգիզմ, խունտա, ինֆրակառուցվածքային իշխ, թափանցիկություն, ադապտացիա, որոշումների ընդունում, հրաման, բանակցություն, փափուկ ուժ, ազդեցություն, պարտադրանք, միջազգային հարաբերություններ, ճանաչում, չճանաչված պետություններ, անվտանգության դիլեմա, իրականության սոցիալական կառուցում, մարդու իրավունքներ, իրավունքահեն մոտեցում, լիբերալիզմ, մտագործունեություն, կառուցվածքային իշխ, կառուցվածքային բռնություն:

ABSTRACT

Power

The text is based on the transcript of a video presentation entitled “Power”. An attempt is made to survey the manifestations of power and the problems related to them. Reference is made to the concept of “power”, the pyramid system of power, power’s various manifestations, approaches to it, international relations, “security dilemma”, etc. Various types of power are presented, from the ones based on violence and coercion to the more participatory types. John Locke and Thomas Hobbes established the two main opposing approaches to power, which we are still guided by. Hobbes notes that everyone is obliged to obey the state and the law, regardless of whether the law is right or not. Locke considers the state-society relationship within the framework of a social contract, when the parties agree on what the law is, how power is formed, and so on. The modern system of power, developed on the basis of democracy and infrastructural power, is a most complex one. It contains all kinds of manifestations of power

at different levels. Some institutions work on the round table principle, some on a pyramid principle, some by duplicating the principle of state power on a smaller scale, by referendum, etc. Due to its complexity, this system is flexible and adaptable. That is why it is very difficult to destroy it. We are immersed in power all day, we make decisions, we negotiate with powers, with our own power and that of others, with state and social power – the power which ‘oppresses’ our freedoms and imposes taboos. The usual description of power is largely limited to either representing it as a pyramid, or a junta, or as a democracy, etc., without explaining the semantic connections between them, transformation of one type of power to the other. But in this text a paradigmatic, abstract-ideal, and, in a sense, an ontological image of “power” is set out. The concept of social construction of reality creates new opportunities to comprehend the essence of power. Concepts like “structural power” and “structural violence” are explained.

Key words: power, willpower, will, freedom, Thomas Hobbes, John Locke, Michel Foucault, power, pouvoir, violence, violent, force, security dilemma, international relations, Gulag, democracy, legitimacy, rebellion, pyramid, legalism/legism, junta, infrastructural power, transparency, adaptation, decision making, soft power, influence, coercion, order, negotiation, international relations, recognition, non-recognized states, social construct of reality, human rights, rights-based approach, liberalism, systemic thought activity, structural power, structural violence.

Այս տեքստն «Իշխանություն» տեսանյութի սղագրության ընդլայնված և մանրամասնած տարբերակն է:

Տեսանյութը տե՛ս այստեղ.

<https://www.youtube.com/watch?v=dnXFOooHA9k&t=14s>

Սա փորձ է համայնապատկերել իշխանության (իշխի) դրսևորումները և դրանց առնչվող խնդիրները: Տեքստը չի հավակնում ճշգրիտ և անխոցելի գիտականության, թեև մի շարք դեպքերում օգտագործվել են մտագործունեության մեթոդաբանության կիրառումները:

*Բռնությունն առկա է, երբ մարդիկ այնպիսի՝
ազդեցության են ենթարկվում, որը հանգեցնում է իրենց
ներուժից ցածր սոմատիկ և մտավոր իրացումներին:
Բռնությունն այդ չիրացման կետի և ներուժի միջև ընկած
հեռավորությունն է և այն ամենը, ինչը խոչընդոտում է այդ
հեռավորության վերացմանը:*

Յոհան Գալտունգ

1. Իշխանություն և իշխ. բուրգային համակարգ

Եկեք քարտեզագրենք «իշխանություն» հասկացությունը: Պետք է խորանալ, ռեֆլեքսիա անել: Դրա կարիքը կա ոչ միայն մեզանում՝ դա համաշխարհային խնդիր է, որովհետև «իշխանություն» հասկացությունը շատ դեպքերում աղավաղված է մեկնաբանվում: Մարդիկ չեն հասկանում՝ դա ինչ է: Գիտնականները, նույնիսկ միջազգային ասպարեզի գիտնականներն ամբողջությամբ չեն հասկանում այդ հասկացության կոնտեքստը: Եթե բացենք գուգլը (google) և հավաքենք «power» բառը, կտեսնենք, որ այնտեղ չկա մեկ միասնական ձևակերպում: Կա մի քսան տարատեսակ, մեկը՝ միջազգային հարաբերությունների դեպքում, մեկ այլը՝ էլեկտրական հոսանքի դեպքում և այլն: Այդ հասկացության մի միասնական ձևակերպում գոյություն չունի:

Ես արդեն նշեցի անգլերեն բառը՝ «power»: Ֆրանսերենի «pouvoir» բառից է, նշանակում է կարողություն, զորություն, հզորություն, «զորք»: Եթե ռուսերենը վերցնենք՝ «власть», առաջացել է «воласть» բառից, որն իր հերթին «воля» արմատից է, ծագում է կրկին լատինական «volition»՝ ցանկություն հասկացությունից: Եթե անգլերենում ու ֆրանսերենում բոլոր գլխավոր հասկացություններն այս մի բառով են արտահայտվում, ապա ռուսերենում արդեն կիսվում է: Մյուսը «держав»-ն է, որն էլ, բնականաբար, «держать» բառից է: Պահել, պինդ պահել:

Հայերենում վիճակն է՛լ ավելի դժվար է. կա «իշխանություն» հասկացությունը, որը մոտավորապես համապատասխանում է «власть»-ին, բայց բացարձակապես չի պարունակում «միավոր» իմաստը, «պետություն» իմաստը, ինչպես держава-ն է կամ power-ը, որն առնվազն այդ երկու իմաստը և բազում այլ իմաստներ արտահայտում է: Եթե այդ միասնականությունը չի հասկացվում, առաջանում է խնդիր: Նույնն է, որ «բան» բառը հասկանանք միայն որպես «բառ», չհասկանանք որպես «բան»,

«գործ», «բանվոր», չհասկանանք որպես «բան-միտք» և այլն, այսինքն՝ միայն մի տիրույթն ընկալենք:

Բառեր հորինելու ցանկությունն ինձ չի «ուտում», բայց վերը նշված պատճառով որոշեցի առաջարկել «իշխ» հասկացությունը: Այն լեզվատիմ է. «իշխել» բառի արմատը «իշխն» է: Այն կարող է որպես գոյական օգտագործվել, որ այդ ամբողջությունն արտահայտի: Ես չեմ պարտադրում սա, չեմ կապում Լեզվի կոմիտեի, պարոն Գյուրջիսյանի հետ և ասում. «ընդգրկե՛ք սա բառարաններում»: Երբ որ պետք է ու հարմար է՝ կարելի է «իշխ»-ն օգտագործել, քանի որ երբեմն իրադրություններ կան, երբ «իշխանությունը» չի բավարարում:

Անցնենք մտածելուն, թե դա ի՞նչ է: Ես սիրում եմ սկսել սկզբից, երբ որ ինչ-որ հասկացություն ենք քարտեզագրում (գիտեք կոնտեքստի ընդլայնումը¹): Հասկանում ենք, որ իշխը, իշխանությունն ազդեցության մասին է, բայց, բնականաբար, մարդկանց միջև փոխազդեցությունների մասին է: Բայց չէ՞ որ կա «ոչ մարդկային» աշխարհը, ֆիզիկական աշխարհը՝ «մարդուց դուրս», որտեղ նույնպես կան փոխազդեցություններ: Այս հասկացության մասին մտածելն առաջարկում եմ սկսել ֆիզիկական աշխարհի մարմինների փոխազդեցություններից: Դրանք, հայտնի է, արտահայտվել են Իսահակ Նյուտոնի երրորդ օրենքի ձևակերպմամբ. «F = -F»: Ցանկացած մարմնի՝ ուրիշ մարմնի վրա ազդելիս, մեկի ուժը (սա ուժի ձևակերպումն է ֆիզիկայում, նյուտոնյան մեխանիկայում) մյուսին հավասար է²: Բա ո՞նց է լինում, որ մարմիններն իրար վրա ազդում են: Եթե անկենդան մարմինը քարը, ընդհարվեց մեկ այլ քարի, երկուսն էլ բախման արդյունքում ինչ-որ ազդեցությունների են ենթարկվում, քերծվածքներ, ճաքեր ստանում: Բայց ո՞նց է, որ եթե մեծ քար է, փոքր քարին խփում-գցում է մի կողմ, ինչո՞վ է դա բացատրվում: Բնականաբար, ֆիզիկական այլ գործոններով, որոնց մեջ կարող է լինել նայած ո՞ր դեպքում՝ ո՞րը. տվյալ մարմնի մասսան, նախ և առաջ, իհարկե. կարող է լինել պտույտի մոմենտը և այլն: Ինչո՞ւ է սա կարևոր. որովհետև այստեղ F նշանի կողքին, պիտի լինի «+» (պլուս) ինչ-որ բան, որ ազդեցությունն ավելի միակողմանի լինի: Եվ եթե մենք հիմա խորանայինք, թե ի՞նչ է մասսան, գրավիտացիոն ուժը և այլն, մենք արդեն չէինք տեղավորվելու նյուտոնյան ֆիզիկայի սահմաններում և պիտի գնայինք այնչթայնյան ֆիզիկային, սև խոռոչներին

¹ Տե՛ս «Կոնտեքստի ընդլայնում» դասախոսությունն այստեղ. (Jam Session 38) <https://epfarmenia.am/hy/video/context-expansion>

² Դրա վրա է հիմնված ռեակտիվ ուժի գործողությունը, օրինակ, ինքնաթիռների և հրթիռների դեպքում:

և այլն, բայց այստեղ կանգ առնենք, որովհետև, նախ, ես դրա մասնագետը չեմ, չնայած՝ շատ հետաքրքիր ասպարեզ է, և երկրորդ՝ մենք ի վերջո ուզում ենք քննարկել այս փոխազդեցության հարցը մարդկանց միջավայրում:

Մարդկանց միջավայրում այս փոխազդեցության հարցը ձևակերպվել է բավական լավ, ամենա-, այսպես, սեղմ սահմանմամբ. **«իշխանությունը (կամ, տվյալ դեպքում ես կօգտագործեմ՝ իշխը) այն իրադրությունն է, երբ մի սուբյեկտ (նկատի ունեն մարդ կամ մարդկանց խումբ), մի ամբողջություն ազդում է մեկ այլ սուբյեկտի վրա այնպես, որ այդ երկրորդ սուբյեկտն անում է այն, ինչ նա այլապես չէր անի»:** Սա է իշխի ամենագեղեցիկ ձևակերպումը:

Այժմ տեսնենք, թե ի՞նչ ձևեր կան, ինչպե՞ս է իշխն արտահայտվում: Ես պատմական էքսկուրս չեմ անում: Սա լինելու է զարգացող պարադիգմատիկ հայացք, կամ՝ սինխրոն հայացք: Պատմության տարբեր ժամանակներում տարբեր ճիշտ և սխալ մոտեցումներ են ցուցաբերվել. երբեմն պատմությանը հղումներ կանեմ, բայց ընդհանուր առմամբ ես քարտեզագրում եմ «իշխ» հասկացության տիեզերքի սինխրոն տարբերակի մի փոքրիկ մաս: Իհարկե, դա էլ չեմ սպառի:

Առաջին պրիմիտիվ, պարզ, պարզունակ տարբերակը, որով «իշխ» հասկացությունը մեկնաբանվում է, մեզ հայտնի բուրգի տարբերակն է: Ինչպե՞ս է դա մեկնաբանվում:

Մինչև հիմա էլ շատ, այսպես կոչված, արխայիկ ուղեղներում³, կամ ոչ էլ շատ արխայիկ, հա՞, բայց՝ մտածելուն շատ զուռ չտվող մարդկանց, հավանական է, որ այս պատկերացումն արտահայտվի: Մանավանդ երբ խոսում ենք դավադրապաշտության մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ դավադրապաշտները⁴ հաճախ հակված են իշխի ազդեցության մոտավորապես հենց այն պատկերն իշխի միակ ձևը համարել:

Ո՞րն է այդ պատկերը. իբր, կա *ալֆա ործը*, նա ներքև է իջեցնում հրամաններ: Այս բուրգում փաստորեն բոլորը տարբեր մակարդակի ստրուկների կարգավիճակ ունեն: Եվ այդ «ստրուկներն» առանց խեղաթյուրելու կամ աղավաղելու կատարում են այդ հրամանները: Եթե չկատարեցին, ալֆա ործը ֆիզիկական ուժով ստիպելու է կամ պատժելու՝

³ Տե՛ս «Արխայիկ մտածողություն» տեսանյութը և տեքստը այստեղ. մաս 1. <https://epfarmenia.am/hy/video/archaic-thinking-part-1>, մաս 2. <https://epfarmenia.am/hy/video/Archaic-thinking-part2>

⁴ Տե՛ս «Դավադրությունների տեսություն» տեսանյութը և տեքստը այստեղ. մաս 1. <https://epfarmenia.am/hy/video/conspiracy-theory-part-1>, մաս 2. <https://epfarmenia.am/hy/video/conspiracy-theory-part-2>, Դավադրության տեսությունների մասին փողքասյթը այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/news/gevorg-ter-gabrielyan-speaks-about-conspiracy-theories>

շնորհիվ իր ունեցած անվտանգության ուժերի, ոստիկանության և այլն:

Ըստ այս մոտեցման, հրամանին վերևից ներքև նույնությամբ ենթարկվում են հիմնականում բոլոր ստրուկները: Հրամանը վերևից ներքև իջնում է, հասկացվում է ճիշտ այնպես, ինչպես ալֆա որձը նկատի ուներ, կատարվում է ճիշտ այնպես, ինչպես նա կուզենար, որ կատարված լիներ, և այս մեխանիզմն այդպես «աշխատում է»:

Բնականաբար, հարց է ծագում, ինչու՞ է նա դա անում: Կա առնվազն երկու խոշոր պատճառ. մեկը՝ «կայֆից ելնելով». լավ է լինել ամենաուժեղը: Երկրորդը՝ շահույթի համար: Եթե այդ «կայֆը» մի պահ փակագծերի մեջ վերցնենք, ապա նրա հիմնական նպատակը կորզելն է, շահագործելն է: Նա կուտակում է: Բուրգի գագաթին մոտ նա քսակ ունի, և այստեղ կուտակվում է բարիքը. նա հրամաններ տալով ստիպում է, որ մարդիկ իրենց աշխատածի, իրենց արդյունքի մի խոշոր մասը տան իրեն:

Բնականաբար, աշխարհում այսպիսի հստակ տարբերակ երբևէ ոչ մի տեղ գոյություն չի ունեցել: Բայց դրան մոտ տարբերակներ եղել են: Օրինակ՝ խորհրդային Գուլագը⁵, որտեղ «մերկ», անսքող բռնության վրա հիմնված հարաբերություններ էին. ճամբարի շեֆը, փաստորեն, իր «վերտոխայ»-ների միջոցով իրագործում էր հենց այսպիսի շահագործման մոդել: Այժմ կարևոր խոսակցություն կա, որ, ասենք, Գուլագը և նացիստական ճամբարները չի կարելի իրար համեմատել: Այսինքն Ռուսաստանում նոր օրենք է ընդունվել, որ չի կարելի նացիզմը և խորհրդային պատմությունն իրար համեմատել, դա օրենքով այլևս արգելված է: Չի կարելի նրանց միջև հավասարության նշան դնել: Բայց երբ նայում ենք նացիստական մահվան ճամբարին և Գուլագի ճամբարին, տեսնում ենք մի հստակ սկզբունքային տարբերություն, իրոք «հօգուտ» Գուլագային ճամբարի: Նացիստական ճամբարների խոշոր մասը՝ մահվան ճամբարները, մարդկանց ոչնչացնելու համար էին ստեղծված: Այնտեղ գաղափարախոսությունը և նպատակը համընկնում էին, թեև էլի մի քիչ թաքուն էր պահվում, բայց հստակ էր վերևից եկող հրամանը, որ «դու պիտի ոչնչացնես», փոքրացնես այս բուրգը, ոչնչացնես «ավելորդ» մարդկանց՝ «թերմարդկանց»: Այսինքն կենդանի մարդկանց աշխատանքը շահագործելն ավելի քիչ շահավետ էր համարվում, քան նրանցից ստացվող ոսկե ատամները, մազերը, ոսկորների մոխրից ստացվող պարարտանյութը

⁵ «Բռնության մշակույթը. գողականություն և հարակից երևույթներ. ետխորհրդային փուլի ավարտը Հայաստանում» հարցազրույցի երրորդ մասը հասանելի է այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/news/culture-of-violence-interview-with-gevorg-ter-gabrielyan-part-3>

և այլն: Մինչդեռ Գուլագում երբեք չի եղել հատուկ նպատակադրում՝ մարդկանց ոչնչացնել: Այստեղ նպատակադրումը եղել է մարդկանց աշխատեցնել: Նախևառաջ նպատակադրումը նրանց մեկուսացնելն էր այս կամ այն նպատակով: Երկրորդը՝ բնակեցնել որոշակի տարածքներ, և երրորդը՝ աշխատեցնել: Եվ հիմնականում, քանի որ ստրկատիրական աշխատանքը ոչ էֆեկտիվ աշխատանք է, այդ աշխատանքը բավարարում էր միայն տեղական ճամբարի ղեկավարին՝ իր «դաշան» կառուցելուն, իր կնոջ կարիքներին և այլն: Այսինքն Գուլագում մարդիկ կատարում էին ծանր աշխատանք, բայց մեծ մասամբ՝ տուֆտա⁶: Պարզապես ճամբարը շատ դաժան տեղ էր ուտելիքի պակասի, եղանակի, հյուծիչ և անհմաստ աշխատանքի և մարդկային համարյա գազանային հարաբերությունների պատճառով: Ճամբարի ղեկավարի կարիքները բավարարելու ֆունկցիան էր առաջին տեղում, ինչպես նաև՝ մյուս «ղեկավարիկների»։ բուրգի ամեն մի ստորին մակարդակում կային էլի «կարևոր» «ղեկավարիկներ»՝ վերից վար, ներառյալ դատապարտյալների՝ զեկերի մակարդակը. իրենց մեջ էլ էին շարունակվում-ստեղծվում այդ հիերարխիաները: Եվ ամենը հիմնված էր բռնի ուժի վրա: Իհարկե, մարդասիրության դեպքեր նույնպես կային: Դրանք կային և նացիստական ճամբարում, բայց մինչև... մինչև հնոցն ընկնելը, հա՞: Հնոցի մեջ մտնելու պահից բոլորը հավասար են, բացի դրսում մնացած վերտուխայից:

Ուրեմն եղել են աշխարհում այսպիսի դեպքեր: Եվ դրանք եզակի չեն: Պոլ Պոտը⁸ և Յենգ Սարին⁹ Կամպուչիայում, գուցե արել են նույնը: Մառ Ձե Դունը⁷ Չինաստանում (այսպես կոչված «կուլտուրական հեղափոխությունը»): Երիտթուրքերը՝ հայերի հետ: Բռնության բուրգի այդ ամենամաքուր տարբերակներից է, իհարկե, ցեղասպանությունը, երբ բուրգն ինքն իրեն կոտորել է սկսում: Հին դարերում նույնպես եղել է, անտարակույս, երբ մոտավորապես այս իդեալին է մոտեցել իշխական համակարգը, երբ բռնի ուժի վրա հիմնված ալֆա որձը իր զինված ուժի, իր զորքի, իր «power»-ի,

⁶ «Տուֆտա» բառի բացատրությունը տե՛ս այստեղ. «Բռնության մշակույթը. գողականություն և հարակից երևույթներ. ետխորհրդային փուլի ավարտը Հայաստանում» հարցազրույց, առաջին մաս. <https://epfarmenia.am/hy/news/Culture-of-Violence-Interview-with-Gevorg-Ter-Gabrielyan>

⁷ Գուլագային բարքերը և դրանց կապն այսօրվա Հայաստանի հետ արտացոլվել են Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի Armenia 3.0 գործում (անգլերեն), 2020. <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia> ինչպես նաև Գայանե Հովակիմյանի և Գևորգ Տեր-Գաբրիելյանի «Բռնության մշակույթը. գողականություն և հարակից երևույթներ. ետխորհրդային փուլի ավարտը Հայաստանում» զրույցում այստեղ. Բռնության մշակույթը Հայաստանում, 2020. <https://epfarmenia.am/hy/document/Culture-of-Violence-in-Armenia>

⁸ Տե՛ս Պոլ Պոտի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Pol_Pot

⁹ Տե՛ս Իենգ Սարիի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Ieng_Sary

իր իշխի միջոցով իշխել է ստրուկների վրա այնպես, որ իր հրամանը հավասարազոր է եղել ստրուկի գործողությանը: **Եվ դա շատ կարևոր է, որ խոսքը գործի է վերածվում.** այսինքն բռնի ուժը հիմնականում սպառնալիքն է, ինչ-որ իրադրության մեջ՝ վանդակի մեջ, հպատակվելուն ետ բերելու նպատակ ունի, եթե մեկն ապստամբեց, կամ դրա գուցե թվացյալ սպառնալիքը նկատվեց: Բայց հիմնականում խոսքով է բռնի այդ իշխան իրագործվում: Իսկ **ստրկային այդ մոդելը լավ չի աշխատում մարդկանց ազատության պատճառով. հրամայողի խոսքը գործի չի վերածվում ճշգրտորեն:**

Հավելյալ փիլիսոփայական մոտեցում

Դարերի ընթացքում իշխը քննարկվել է շատ տարբեր տեսանկյուններից: Մենք սկսեցինք այն քննարկել ֆիզիկական բախման երևույթից: Սակայն չմոռանանք, որ իշխը նաև անմիջականորեն կապված է տիրապետելու երևույթի հետ: Հենց power բառը երբ օգտագործվում է որպես պետության նիշ՝ «տիրապետություն» կամ «տերություն» հասկացությունները կարող են լինել լավ հոմանիշ: Բայց չէ՞ որ տիրապետելը՝ տիրելը, տարածվում է շատ տարբեր երևույթների վրա: Մարդ նախ և առաջ տիրում-տիրապետում է ինքն իրեն՝ իր մարմնին և օրգաններին: Նաև՝ իր մտքերին և հոգեբանությանը, թեև և՛ մարմինը, և՛ հոգեբանությունն ամբողջությամբ չեն ենթարկվում իր գիտակցությանը. դրանց գործունեության մի խոշոր մասը տեղի է ունենում անգիտակից և / կամ ավտոմատացված կերպով: Մարդը, սակայն, անհայտ պատճառով օժտված է նաև իր մարմնից բացի այլ սեփականություն ունենալու ձգտումով: Գուցե նախնական պատճառը եղել է մարմնի, ինքնության պաշտպանության համար ռեսուրս կուտակելը: Մարդը սովորաբար պիտի ունենա հագուստ, տանիք և ուտելիք, նաև՝ ջերմ միջավայր, որպեսզի իրեն զգա առողջ և լինի գործուն: Իհարկե, այդ ամենը կարող է իրեն չպատկանել, սակայն ապահովության կարիքը, երևի, ազդում է, որպեսզի մարդը ցանկանա հենց սեփական հագուստ և տանիք ունենալ («տանիք» ասելով, իհարկե, ծածկից ավելին պիտի հասկանանք՝ գոնե կացարան, եթե ոչ բնակարան կամ նույնիսկ տուն – նաև ջերմ միջավայրը կազմակերպելու համար): Ուտելիքը, նույնիսկ եթե իրենը չէ, երբ մարդը կերակրվում է՝ դառնում է իրենը (թեև եղել են դեպքեր, երբ մարդուն ստիպել են կերածը ետ տալ, պատճառաբանելով, որ իրենը չէր): Այսպես, գուցե պարզ կարիքներից սկսվում է սեփականության «պարը», որը դառնում է հետզհետե ծավալվող իշխի նախնական և բաղկացուցիչ մասերի շարան: Զերմությունն ապահովելու համար վառելիք է պետք, ուտելիքն ապահովելու համար՝ գոնե բնության բարիքներ, տան համար՝ շինանյութ: Սեփականության երևույթը շատ խորքային նշանակություն ունի մարդու ինքնության համար. ուշադրություն դարձնենք լեզվի մեջ սեռական հոլովի դերին և արտահայտած իմաստների փնջին: Սեփականության երևույթը

գնալով ծավալվում է. կան մարդիկ, որոնք հսկայական սեփականություն ունեն՝ բազում ձևերի: Նրանք տիրում-տիրապետում են շատ բաների: Նրանք կարող են տարբեր կերպ վարվել իրենց ունեցածի հետ, գուցե՝ ոչ լրիվ ազատորեն (ասենք, նույնիսկ քո լեզվի սեփականությունը ոչնչացնելը կարող է պատասխանատվության պատճառ դառնալ), սակայն՝ ավելի ազատորեն, քան՝ ուրիշների կամ հանրային սեփականության հետ: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ **իշխը նաև սուբյեկտի ինքնության անընդհատ կառուցման, ճառագելու և տարածման ձգտումն է. ունենալով «բաներ», մարդն ամրապնդում է իր ինքնությունը:** Այդ «բաները» կարող են լինել և ոչ նյութական, ասենք՝ ճգնավորը կարող է բավարարվել իր ներսի՝ հոգեբանության, մտածմունքի հարստությամբ: Սակայն իր տիրապետության սահմանները՝ իր «տիեզերքը» տարածելը, դրան ձգտելը հատուկ է մարդուն, և դա է, որ կարգավորվում է հանրային **ինստիտուցիաներով** (տես նաև հետո), որպեսզի բազում այդպիսի ձգտումները գոնե որոշ չափով միմյանց հաշվի առնեն, և անընդհատ կոնֆլիկտ չլինի: Ինստիտուցիաներն այստեղ պարտադիր չէ հասկանալ որպես արդար պայմանավորվածություններ: Ի վերջո, բիրտ գերակշիռ ուժին ենթարկվելը, պայմանավորված՝ մարդու ֆիզիկական հնարավորությունների սահմանափակությամբ, նույնպես կարող է վերածվել ինստիտուցիայի այն առումով, որ բազում անգամ քեզնից ուժեղի դեմ կռվի դուրս գալու փոխարեն կարող է ընտրես ենթարկվելը: Կամ՝ ընդվզես, չնայած պարտության՝ հաշվարկելի մեծ շանսին – և այդ դեպքում կգործի ընդվզման ինստիտուցիան (տես այդ մասին ասված նաև հետո): Իհարկե, ֆիզիկական հնարավորությունները վերջնական սահմանը չեն. հոգեբանական, հոգեկան, տեխնոլոգիական, տեխնիկական, մտավոր, ցանցային, ծագումնաբանական, առողջական, սոցիալական, արտիկուլացիոն և այլ բազում չափումներ կան, որոնք որոշում են մարդու կամ ավելի բարդ սուբյեկտի իշխի չափը և այլ իշխերի հետ հարաբերվելու դեպքում՝ ստացվող արդյունքը: **Տիրապետությունը, սեփականությունը, կարողությունը և կամ իշխը կիսելը, դրանից բաժին հանելը, «համիշխելը», ուրիշի իշխին մասնակցելն այն միջոցներն են, որոնցով մարդը, այս մոտեցման տեսակետից, փորձում է լուծել անհատական ինքնության սահմանափակ լինելու խնդիրը (ինչը չլուծելու հետևանքը երևի կլիներ մարդկային քաղաքակրթության բացակայությունը) և հիմնել բարդ սուբյեկտներ, լինի դա կոլեկտիվ, թիմ, սեր, ազգ, կազմակերպություն, ընտանիք, երկիր, ցեղ, հասարակություն, տոհմ, պետություն թե համամարդկային քաղաքակրթություն:** Եթե նույնիսկ տարածության մեջ (առայժմ հիմնականում Երկրագնդի սահմաններում) անհատի իշխի տարածումը բավական անսահմանափակ է, ժամանակի մեջ այն սահմանափակված է մարդու կյանքի տևողությամբ:

Սակայն կա և հակառակ մոտեցումը՝ այն պնդումը, թե անհատական մարդն ամբողջությամբ ձևավորվում է հասարակական գործընթացների արդյունքում: Այդ մոտեցումը վերը բերված պատկերը համարում է չափազանց

անհատակենտրոն՝ լիբերալիզմի ինդիվիդուալիստական տարատեսակ: Մենք մանրամասն չենք քննարկելու այդ հակառակ մոտեցման ռադիկալ տարբերակը, որը համարում է, որ մարդը չունի ինքնակա «ներքին» ազատություն: Վուլգար սոցիալիզմի, նացիոնալիզմի, կրոնական մոտեցման, օբյեկտիվ իդեալիզմի կամ պոստմոդեռնիզմի պարադիգմներում հնարավոր է երբեմն հանդիպել նման պնդումների էլ: Սակայն ավելի հավասարակշռված, փաստարկվելի տարբերակները, կամ՝ այդ մոտեցման «ռացիոնալ հատիկները», կքննարկվեն ստորև:

Չայն դահլիճից

Այս իշխը կարող է դրական սահմանում ունենալ: Որովհետև ընդհանուր կոնոտացիան բացասական է: Եթե, օրինակ, վերցնենք ձեր նկարագրած գործընթացը՝ իշխի կամ ուժի գործադրման կամ ինչ-որ պրոցեսի միջոցով, էդ պրոցեսը կարող է հավասար պայմաններ ապահովի, կարող են կրիտերիաներ սահմանվել և այլն: Այսինքն իրադրությունը կարող է զարգանալ նորմալ ընթացակարգով կամ ուժի գործադրմամբ: Այս համատեքստում եմ ես հիմնականում նայում իշխանությանը, իշխին, իսկ ձեր ներկայացրածով այն միայն բացասական երանգ է ունենում:

2. Իշխի վերաբաշխումը

Ես պատմությունը նոր եմ սկսել, մենք հիմա կդիտարկենք իշխի շատ տարբեր դրսևորումներ, տարբերակներ: Եթե վերադառնանք բուրգին, սակայն հիշենք Նյուտոնի երրորդ օրենքը՝ չենք մոռանա, որ իշխ բոլորն են դրսևորում, ո՛չ թե միայն ալֆա որձը: Նա պարզապես այդ «մասսան» է, այդ հավելյալ «պլյուս»-ն է կուտակել, ինչու և իր ազդեցությունն ամենաակնառուն է: Բայց բոլոր մյուս վերևիները ներքևների վրա, նույնիսկ ներքևները վերևների վրա ունեն ազդեցություններ: Նրանք ունեն ցանկություններ, նրանք ունեն կարիքներ, եթե նրանք ունեն ուժ՝ ինչ-որ բան նույնպես պարտադրելու, դա կանեն: Այսինքն՝ ինչպես գրավիտացիոն ուժը՝ անկենդան մարմիններին (որպես ֆիզիկայի ուժ գումարած մասսա, ազդակ և այլն), իշխը հատուկ է կենդանի մարմիններին, ներառյալ՝ ոչ մարդկային կենդանի խմբերին: Մարդկայինի դեպքում ավելանում է խոսքը՝ մեկ, և երկրորդը՝ «ազատություն» հասկացությունը՝ կամքը: Որովհետև ոչ մարդկայինի դեպքում մենք չգիտենք, ազատության գործոնը գոյություն ունի, թե ոչ: Բայց հենց որովհետև իշխը նշանակում է կամք՝ воля, – իսկ воля-ն, ինչպես գիտենք, երկու իմաստ ունի ռուսերեն. կամք և ազատություն՝

вольная воля, – ուրեմն մարդն ունի կամք և ունի ազատություն, և դրանք, ըստ երևույթին, իրար ուղիղ համեմատական են. նա ցանկանում է ավելացնել իր ազատության տիրույթները, այսինքն՝ լինել որքան հնարավոր է ազատ: Դրա համար էլ կամայականություն բառը վոլյունտարիզմ, նշանակում է չափազանցված, չպատճառաբանված, չհիմնավորված, առանց պատճառի ազատություն: Հենց դա է բռնի ուժի չվերահսկված էությունը: Եվ կամավորն ավելի արժեքավոր է (հղեալում), քան վարձու աշխատողը, քանի որ ազատորեն է աշխատում, ո՛չ կարիքից դրդված: Սոցիալական ազատությունը, ուրեմն, եթե չափազանցված է՝ հանրության, շրջապատի կողմից չսահմանափակված, ապա այլևս իրավասու ազատություն չէ: Այսինքն կա ազատության «ոսկե տիրույթ»:

Ուրիշների շատ ազատություններ ճնշելով՝ ոմանք աշխատում են իրենց ազատությունը հաստատել որքան կարելի է լայն տիրույթի վրա: Եվ այդ այլասերված ազատությունն ինչպե՞ս է որոշվում. հենց իշխի ձևակերպմամբ. որքան դու ավելի, թվում է, երևութաբար, փոքր ես և քիչ ես, և որքան ավելի խոշոր ու մեծ է մարդկանց այն քանակը, որոնց նկատմամբ դու կարող ես իշխել կիրառել, այսինքն՝ ստիպել նրանց անել այն, ինչ նրանք այլ դեպքում չէին անի՝ այնքան իշխող մեծ է. մեծ է, ինչքան որ քո կամքն ու ազատությունն ավելի է գերակշռում շատերին, և որքան կարելի է՝ ավելի շատերին: Որովհետև «սովորական» տարբերակը մենամարտը կլիներ, չէ՞. դուք իրար հետ կմենամարտեիք, ով հաղթեց՝ հաղթեց. մեկը մեկի դեմ, ինչպես Հայկն ու Բելը: Բայց եթե դու կարողանում ես որքան կարելի է շատ մարդու իշխես, դու, ուրեմն, ավելի խոշոր ես, ազատ, ուժեղ կամքով և այլն:

Երկրորդ տարբերակը: Ես այս վերջերս էլի եմ սրա մասին պատմել¹⁰, այստեղ մի քիչ ավելի մանրամասն եմ պատմում որոշ մասեր, մյուս մասերը՝ ավելի քիչ մանրամասն. չէ՞ որ իշխի բաշխման այս տարբերակները շատ հայտնի բաներ են: Ի՛նչ է այստեղ տեղի ունենում: Նախ՝ կա երկու վտանգ՝ բուրգային համակարգին սպառնացող: Մեկը՝ ներսից, մյուսը՝ դրսից: Դրսից հարձակվում են, որ քեզ քանդեն, ներսից՝ ապստամբում են: Այս կամ այն չափի կոպիտ ձևով: Այս կամ այն չափի բռնի ձևով. դիմադրում են, ապստամբում են և այլն:

Բայց ի՛նչ է տեղի ունենում. եթե բուրգի ստեղծվելուց հետո մի քիչ ժամանակ այն ստացիոնար, կայուն բնույթ է կրում՝ այս համակարգը, այս ալֆա որձը սկսում է կուտակել: Իր «քսակը» մեծանում է: Եվ որքան

¹⁰ Տե՛ս «Մասնակցայնություն և թափանցիկություն» ելույթը և տեքստը այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/video/Gevorg-Ter-Gabrielyan-Participatory-Transparency-31May-2021>

իր «քսակը» մեծանում է, այնքան իր ստորին, իրենից անմիջապես ներքև գտնվող «վերինների» «քսակիկները» նույնպես մեծանում են: Այսինքն՝ որքան էլ ամբողջ հասարակությունը շահագործման ենթարկվի, եթե քիչ թե շատ ստաբիլ ժամանակաշրջան է ապրում, սկսում է բարիք կուտակել: Որը «ծորում է» նախ և առաջ դեպի վեր, բայց դեպի վեր գնալով, ուզած-չուզած՝ այն նաև ճանապարհին մի քիչ «նստվածք է տալիս» կամ «կաթում է» ներքև: Եվ երկրորդ մակարդակում ստեղծվում են «քսակիկներ»:

Իրենք, օրինակ, օլիգարխներն են: Իրենք փաստորեն նրանք են, ովքեր նախևառաջ ալֆա որձի հրամանները կատարող են, բայց արդեն մի քիչ չափից դուրս շատ ուժեղ են: Եվ մենք գիտենք, որ ալֆա որձը սովորաբար, պատմականորեն շատ ավելի է վախենում պալատական հեղաշրջումից, քան ապստամբությունից: Որովհետև ապստամբությունը մեծ մասամբ օլիգարխներին էլ ձեռնտու չէ, իսկ պալատական հեղաշրջումը շատ հաճախ նրանց ինչ-որ չափով ձեռնտու է, որովհետև մտածում են. «Այս ամենամեծ քսակը (ներառյալ իշխը) վերցնենք՝ մեր միջև բաշխենք»:

Մյուսը դրսից հարձակումն է: Դա էլ շատ թանկ միջոցառում է՝ պաշտպանվել դրսից հարձակումներից, շարունակելով պահպանել քո շահագործողական համակարգը: Ի՞նչ է անում խելոք ալֆա որձը: Այսինքն՝ անխելքը ոչինչ չի անում, արդյունքում օլիգարխներն իրեն «զցում են», և ամեն դեպքում ստեղծվում է իշխի բաշխման հաջորդ մակարդակը, որը կարելի է անվանել «կլոր սեղան» կամ խունտա (хунта): Եթե իրեն զցեցին՝ իրենք գալիս են նստում են այդ «սեղանի» շուրջ. իրենք են խունտան: Եթե ինքը խելոք գտնվեց՝ ինքը բարի կամքով համակարգը դարձնում է, կուպիտ ասած, սահմանադրական միապետություն: Այսինքն՝ իր իշխի մի մասը տալիս է ընտրյալների մի խմբի, բաշխում է իշխը նրանց միջև, ինքը շարունակում է մնալ նախագահ, կամ ինչ-որ մեկը դառնում է նախագահ: Եվ ահա այս համակարգը դառնում է ամենամանարդար իշխի դեպի արդարություն վերաբաշխման առաջին մակարդակը: Իշխի վերաբաշխման առաջին մակարդակը քիչ քանակությամբ բայց մեկից ավելի սուբյեկտների՝ իշխ ունենալն է: Մնացածները բուրգի ներքևում, էլի տարբեր ձևի են դասավորվում: Ոմանք իշխ կունենան՝ շատերը չեն ունենա: Գուցե շահագործողական համակարգը մնա համարյա նույնը, կամ գուցե ավելի «բարի» դառնա, բայց ընդհանուր առմամբ սա արդեն պրոգրեսիվ զարգացում է:

Բնականաբար, իշխի վերաբաշխման արդեն հաջորդ մակարդակը ժողովրդավարության այս կամ այն տարբերակն է, երբ ընտրական իրավունք են ստանում, գոնե չափավոր: Ընտրական իրավունքը սկզբում

բոլորին չի տրվում՝ բոլոր նրանց, ովքեր այսօր, ասենք, ըստ ինչ-որ հումանիստական սկզբունքների պիտի ընտրական իրավունք ունենան: Որոշում ընդունողների այս քանակը կամաց-կամաց է մեծանում: Սկզբում դուրս էին մնում ոչ միայն նրանք, ովքեր չունեն այդ իրավունքը տարբեր պատճառներով, ասենք՝ հանցագործները, երեխաները կամ հոգեբուժական հիմնարկներում գտնվողները: Այս արտոնությունը՝ ընտրական իրավունքը, դանդաղ է ընդլայնվել: Հիշեցնեմ, որ մինչև 1975 թվականը կանայք Շվեյցարիայում չունեին ընտրության իրավունք: Սակայն կամաց-կամաց իրավունք ունեցողների քանակը մեծանում է: Ավելի շատ մարդ է ընտրում իր իշխը, այսինքն ձևավորում է «նախագահ», այսինքն՝ ժամանակավոր իշխան կամ ժամանակավոր իշխանություն:

Հաջորդ խնդիրներն են առաջանում, որոնք հիմա Հայաստանի առջև էլ կան արդեն. խնդիր, որ Շվեյցարիան է լուծում, Էստոնիան է լուծում, Իսլանդիան է լուծում այսօր. էլ ավելի մասնակցային իշխը, երբ ավելի ու ավելի շատ հարցերի վերաբերյալ որոշումների ընդունմանը ռեֆերենդումով կամ էլեկտրոնային քվեարկությամբ սկսում են մասնակցել բոլոր ընտրողները:

Սակայն համացանցային աշխարհի գալույժ իրադրությունը մի առումով չի փոխվել. նույնիսկ էլեկտրոնային աշխարհում, եթե մարդիկ երկար ժամանակ չեն մասնակցում որոշումների ընդունմանը, ապստամբում են՝ գործով կամ խոսքով: Այսօր նրանք արդեն ակտիվորեն արտահայտում են կարծիքներ սոցիալական ցանցերում: Դա նրանց իշխի արտահայտումն է: Իսկ երբ մարդ արտահայտում է կարծիքներ՝ ճիշտ, թե սխալ, հաճելի թե տհաճ՝ իշխը, որն ուզում է ընտրությունների միջոցով վերարտադրվել, պիտի այդ կարծիքներին ականջալուր լինի: Այդպես առաջանում է նաև այն, ինչն այսօր կոչվում է **պոպուլիզմ**:

3. Հոբս և Լոք. օրենք, պայման, խախտում

Չնայած պարզ է, որ իմ նկարագրած առաջին դեպքը՝ «կատարյալ» բուրգը, բռնատիրական համակարգ է, նույնիսկ տոտալիտար համակարգ է, բայց ես չեմ չարաչափի այստեղ այդ տերմինները՝ «ավտորիտար», «տոտալիտար» (ամբողջատիրական), որովհետև դրանք հաճախ խանգարում են հասկանալ իշխի համակարգային բնույթը, այսինքն՝ այն, թե ինչով են տարբերվում իշխի այս ստադիաները (իշխի՝ բուրգից դեպի ավելի հորիզոնական բաշխում) միմյանցից:

Ինչպես գիտենք, անտիկ Հունաստանում արդեն կար Աթենքի ստրկատիրական դեմոկրատիան: Դա խունտայի պես մի բան էր, բնակիչների մի խոշոր մաս չուներ իրավունք, բայց Աթենքի քաղաքացու ստատուս ունեցողն ուներ որոշում կայացնելու իրավունք: Կար նաև ֆորումային դեմոկրատիա, որի աղճատված ձևերը հենց այսօր մեր պոպուլիստական իրադրությունների մեջ ենք գտնում, երբ առաջնորդը դուրս է գալիս և գոռում է՝ «համաձայն եք», և հարյուր հազարանոց ժողովուրդը գոռում է՝ «համաձայն ենք»: Այդպես, իբր, «ռեֆերենդումը» կատարվեց:

Որոշումների ընդունման տարատեսակները և բանակցություններ

Այստեղ կարևոր է նաև հաշվառել որոշում ընդունելու տարբերակները¹¹: Բնականաբար, վերևից ներքև հրամանի լեգիտիմությունը որոշվում է կամ բիրտ ուժի առկայությամբ, կամ լեգիտիմության դաշտից ելնող այլ լեգիտիմությամբ, ասենք՝ ընտրված իշխի հրամանով: Այդ դեպքում էլ, եթե հրամանը կամայականության տպավորություն է թողնում, խնդիր է առաջանում: Ավելի մասնակցային, կոլեկտիվ որոշումների ընդունման դեպք է խունտայի կողմից կամ կլոր սեղանի կողմից դրանք ընդունելը. այս դեպքում կարող է կիրառվել քվեարկությունը՝ բաց կամ փակ, կամ, ասենք, կոնսենսուսի հասնելը, վետոյի իրավունքը, կամ էլ այլ, ավելի բարդ դեպքեր, ասենք՝ «կոնսենսուս հանած մեկ» կամ նախագահողի՝ մեկից ավելի ձայն ունենալը, և այլն: Որոշ խունտաների անդամներ ընտրված են կամ իրենց դերն այլ կերպ է լեգիտիմացված, նրանք «ներկայացուցիչ» են, պատվիրակված են, «դեսպան» են իրենց «ընտրախավի», նրա «շոշափուկ». նրանք ոչ թե իրենց անձնական՝ այլ իրենց պատվիրակածի մոտեցումն ու կարծիքն են արտահայտում:

Խունտայի բարձրագույն օրինակ է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը:

Քվեարկությունը կիրառվում է նաև էլ ավելի լայն մասսաներին որոշում ընդունելու գործընթացի մեջ ընդգրկելու դեպքում: Քվեարկության տարբերակ է նաև հանրաքվեն: Կան նաև որոշում ընդունելու ավելի բարդ, քիչ տարածված ձևեր, ինչպես, օրինակ, «ադիզական կոնսենսուսը»: Ըստ ավանդույթի, ադիզների տղամարդիկ՝ ամբողջ ցեղից, բաժանվում էին եռյակների: Որոշման նախագիծը սահմանվում էր այնպես, որ լինի միայն երկու պատասխան. այդ կամ ոչ: Ամեն նախնական եռյակ քվեարկում էր: Երկուսի (մեծամասնության) համաձայնությունը տվյալ եռյակի պատասխանն էր: Եռյակների պատվիրակները հավաքվում էին հաջորդ մակարդակի եռյակներում և

¹¹ Որոշումների ռացիոնալ ընդունման վերաբերյալ գոյություն ունի մի ամբողջ հարացույց «խաղերի տեսությունը»: Այստեղ չքննարկենք այդ մոտեցումը, քանի որ այն ելնում է հաշվարկային մոդելներից, սակայն թեկուզ որպես մետաֆոր՝ երբեմն այն շատ օգտակար է մարդկային որոշումների վերաբերյալ մոտեցումների ձևավորումը հասկանալու համար: «Բանտարկյալների տեսությունը» կամ «ատամն ընդ ատաման-ը» (tit for tat) շատ հայտնի և օգտագործելի առակներ են:

քվեարկում այնպես, ինչպես քվեարկել էր իրենց եռյակը: Այս նոր մակարդակի պատասխանների արդյունքը տեղափոխվում էր նոր եռյակներ՝ հաջորդ մակարդակում: Եվ այդպես, մինչև որ մնում էր երեք տղամարդ, և ինչպես նրանք քվեարկեին՝ այնպիսին էլ կլինեին որոշումը: Այս գեղեցիկ ավանդույթն օրինակ է որոշում ընդունելու արտասովոր տարբերակի, որը, իհարկե, այսօր չի կիրառվում: Այն ունի դրական և բացասական կողմեր, դրական է մասնակցայնությունը, բացասական է այն, որ, ի վերջո, վերին մակարդակի եռյակում քվեարկողը կարող է խաբել և քվեարկել ոչ այնպես, ինչպես իր եռյակն է քվեարկել: Այդպիսի դեպքն անհանգստացնում է, ինչպես գիտենք, ԱՄՆ քաղաքացիներին, որոնք հատուկ քվեարկողների են պատվիրակում իրենց նահանգի քվեի վավերացումը: Բացասական է, իհարկե, նաև կանանց չմասնակցելը: Ադիգական կոնսենսուսի մյուս խնդիրն այն է, որ որոշումները միայն «այո/ոչ» պարադիգմում գտնվող հարցերի վերաբերյալ կարող են լինել: Սա նաև վերաբերում է քվեարկության այլ դեպքերին: Լավագույն ձևը, իհարկե, կոնսենսուսն է, սակայն գոյություն չունի կոնսենսուսի հասնելու՝ համընդհանուր կերպով ընդունված տեխնոլոգիա՝ ալգորիթմ. սովորաբար այն կամ ստացվում է, կամ՝ ոչ, և կոնսենսուսով որոշում ընդունելը նույնն է, փաստորեն, ինչ վետոյի իրավունք ունենալը¹²: Այստեղ էլ կարող են տարբերակներ լինել, օրինակ՝ վետոյի իրավունքից բացի կարող է լինել նաև «ձեռնպահ»-ի այնպիսի իրավունք, որի դեպքում որոշումը պարտադիր է դառնում բոլոր նրանց համար, ովքեր դրան համաձայն են, և ոչ պարտադիր՝ ձեռնպահ քվեարկողի համար: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը, ինչպես գիտենք, հիմնված է կոնսենսուսի (կամ վետոյի) սկզբունքի վրա, այդ է պատճառը, որ շատ նախագծված-առաջարկված որոշումներ այնտեղ չեն ընդունվում, մերժվում են: Այդ մասին կխոսենք նաև միջազգային հարաբերությունները քննարկելիս: Կոնսենսուսի հասնելը, մանավանդ կոնֆլիկտային հարցի շուրջ՝ կոմպրոմիսային կոնսենսուսը, շատ դժվար գործ է. այն պահանջում է որոշակի նախնական աշխատանք, որը հաճախ անվանվում է «Ֆասիլիտացիա» (դյուրարարություն). ֆասիլիտացիան¹³ կիրառվում է նաև ոչ որոշում ընդունելու կարիքի դեպքում, պարզապես մարդկանց կազմակերպելու, ուսուցանելու նպատակով, երբ խոսքը ոչ թե որոշման հանգելու մասին է, այլ՝ միասին ինչ-որ բան պլանավորելու: Սակայն միասին ինչ-որ բան պլանավորելն ու հետո նաև իրագործելն արդեն բազում համաձայնության որոշումներ են իրենց մեջ պարունակում, այնպես

¹² Բանակցությունների տեսություններն առաջարկում են կոնսենսուսի (համաձայնության) գալու տարբեր մոտեցումներ: Օրինակ՝ տարազատել այն, ինչի շուրջ ավելի հեշտ է համաձայնել, և համաձայնել դրա շուրջ, եթե դա չի խանգարում և, ընդհակառակը, նպաստավոր մթնոլորտ է ձևավորում հետագայում խնդրի ավելի դժվար մասերի շուրջ համաձայնության գալու համար (տե՛ս բանակցությունների վերաբերյալ նաև ստորև):

¹³ Տե՛ս «Ֆասիլիտացիա» տեսաելույթն ու տեքստն այստեղ. <https://epfarmeria.am/video/GTG-facilitation>
 տե՛ս նաև «Ֆասիլիտացիոն հմտություններ» տեսաելույթն ու տեքստն այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/video/facilitation-skills-Gevorg-Ter-Gabrielyan>

չէ: Բացահայտ թե իմպլիցիտ՝ ներակա: Դա նշանակում է, որ մենեջմենթը¹⁴ մարդկանց կազմակերպելը, նույնպես որոշումներ ընդունելու և ընդունեցնելու ձև է: Սակայն եթե ֆասիլիտացիան որոշումներ ընդունելու և ընդունեցնելու ձև է կոնսենսուս կառուցելու լեգիտիմության հիմքով, ապա **մենեջմենթը, թեև էլի կարող է որոշման վերաբերյալ համաձայնության բերելու միտված արարքների կարիք ունենալ, արդեն լեգիտիմացված որոշում ընդունողի առաջնորդության տարբերակներից է:** Ֆասիլիտացիան կոնսենսուս ձևավորելու նպատակով, ինչպես ասացի, շատ աշխատանք կարող է պահանջել. դա նշանակում է որոշման ձևակերպումները և դրանից հետևող գործողություններից երևակվող արդյունքները ձևակերպել այնպես, որ բոլոր շահագրգիռ կողմերը համաձայնեն: Նույնիսկ քվեարկության դեպքում ֆասիլիտացիան անհրաժեշտ է որպես նախնական աշխատանք. կարևոր է, թե ինչպես է ձևակերպվել որոշման նախագիծը: Որքան ավելի լայնորեն և հանգամանալից են նախագծի ձևավորմանը մասնակցել շահագրգիռ կողմերը՝ այնքան հավանական է, որ նրանք կընդունեն առաջարկվող որոշումը (եթե, իհարկե, իրավահավասար են, և ճնշում չկա): Սակայն կոնսենսուսով որոշումների նախագծերը հաճախ դառնում են ավելի «լողզված» և ոչ ռադիկալ: Նաև մեծ խմբերի կոնսենսուսի կամ քվեարկության հասնելը ժամանակ է պահանջում: Այդ է պատճառը, որ մեծ խմբերի որոշումների ընդունումը հաճախ նկարագրվում է որպես դանդաղ և ոչ էֆեկտիվ: Բնականաբար, միանձնյա որոշումը, որին ենթարկվում են, ավելի արագ է և էֆեկտիվ, իսկ մեծ խմբի որոշումը՝ ավելի լեգիտիմ, թեև կարող է դանդաղ լինել և ոչ շատ արդյունավետ՝ հարցը սկզբունքորեն լուծելու հնարավորության տեսակետից: Հատկապես կոնֆլիկտին վերաբերող որոշումները կարող են լինել այդպիսին, օրինակ՝ նախնական պայմանավորվածությունները՝ բանակցությունների ընթացքի փուլերի մասին: Այդպիսի դեպքերը կոչվում են «կառուցողական երկիմաստություն»: Օրինակ, Արցախյան հակամարտության հարցում Մադրիդյան սկզբունքները կառուցողական երկիմաստություն էին պարունակում. անհասկանալի էր (կամ համաձայնեցված չէր), թե երբ պիտի արվի հանրաքվեն (մինչև գրավյալ/ազատագրված տարածքների հանձնումը և փախստականների վերադարձը, թե՛ հետո) և ո՞ր ֆորմատով. միայն Արցախում, թե ամբողջ Ադրբեջանում, և ինչպես կձևակերպվի հանրաքվեի հարցը: Այս դեպքում ընդհանուր հայտարարի հանգել չհաջողվեց, իսկ, ասենք, Հյուսիսային Իռլանդիայի «Բարի ուրբաթի» համաձայնագրի դեպքում՝ ստացվեց, թեև տեքստն էլի երկիմաստ էր, և ապագան՝ անհայտ, մինչև հիմա էլ լրիվ հայտնի չէ: Ստացվեց, քանի որ կողմերը սկզբունքորեն համաձայն էին հաշտության: Եվ նույնիսկ Բրեքզլիտը լրջորեն չսասանեց հաշտությունը, թեև կարող էր. ձև գտնվեց, որ խախուտ խաղաղությունը չխախտվի: Ինչպես տեսնում ենք, որոշումների ընդունումն ու բանակցությունները միմյանց

¹⁴ Տե՛ս «Ծրագրերի կառավարում» տեսաելույթն այստեղ. մաս 1՝ <https://epfarmenia.am/hy/video/GTG-project-management-part-1> և մաս 2-3՝ <https://epfarmenia.am/hy/video/GTG-project-management-part-2-3>

կապված ոլորտներ են: Դա իսկույն կապում է այս ոլորտը նաև կոնֆլիկտների լուծման, կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի¹⁵, կոնֆլիկտների մենեջմենթի, դիվանագիտության և խաղաղարարության¹⁶ ոլորտներին¹⁷: Նշանակում է, բանակցությունների ընդունված տարբերակները՝ միջնորդություն, արբիտրաժ, անմիջնորդ երկխոսություն, «մակույկային դիվանագիտություն», «բարի տեղանք» (good offices) և այլն, նույնպես որոշումների պատրաստման և իրագործման մեթոդներից են: Նույն կերպ էլ՝ խորհրդակցությունները, որոնց արդյունքում միանձնյա որոշում է ընդունվում, սակայն՝ «խաղացողների» կարծիքները հաշվի առնելով, եթե ոչ բուն որոշման ձևակերպման մեջ, ապա գոնե այն իմաստով, որ որոշում ընդունողն այդ կարծիքներից տեղյակ է և ռիսկերը հաշվառում է, եթե «ոչ պոպուլյար» որոշում է ընդունում¹⁸: Իհարկե, պետք է այդ ցուցակի մեջ ընդգրկել նաև որոշումների ընդունումը դատավորի կողմից¹⁹, որը հիմնված է ա) օրենքի, և բ) տուժածի ու գ) կասկածյալի կողմերի (կամ այլ երկու կողմերի՝ վիճաբանող կողմերի) փաստարկները լսելու վրա: Դատավորի իշխը հատուկ իշխ է, և, նայած մշակույթի, այն կարող է լինել ավելի «կամայական» (իր հեղինակության վրա հիմնված) կամ՝ մինչ այդ արդեն ֆիքսված օրենքից չափազանց կախված²⁰:

Որոշումների ընդունման նախապատրաստումն իշխ է: Հասկանալի է՝ նայած, թե ինչպես է ձևակերպված որոշման նախագիծը՝ այն ավելի կամ պակաս ընդունելի է, ավելի կամ պակաս արդար և կամ հաջող է լինելու: Այդպիսով, որոշում ընդունողներին օգնողներն ունեն հսկայական իշխ: Դա նաև բյուրոկրատիայի իշխն է, հաճախ՝ իրավաբանների՝ նախապատրաստել որոշումների նախագծեր և փաստարկներ, թե ինչու՝ որոշումը պիտի լինի հենց այսպիսին: Ինչպես հայտնի է, հենց բյուրոկրատիայի այդ կարողությունը՝ իմաստը կորցնել, թաղել բազում որոշումների և ենթաորոշումների թղթաբանության և փաստաթղթաշրջանառության մեջ, իրադրությունը մղել դեպ «զեշ անվերջություն», հիմք է դարձել բազում ստեղծագործությունների՝ Դիքքընզից, Գոգոլի «Շինելից», Դոստոևսկու «Խեղճ մարդիկ» վեպից պայմանականորեն սկսած, շարունակած Սալտիկով-Շչեդրինի, Չեխովի ստեղծագործությամբ՝ մինչև Կաֆկա («Դատավարություն» կամ «Ամրոց»),

¹⁵ Տե՛ս «Կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիա, գաղափարների պատմություն» տեքստն այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/document/conflict-transformation-ideas-GTG-July-2018> Տե՛ս նաև «Ներածություն կոնֆլիկտների տրանսֆորմացիայի» տեսաելույթն ու տեքստն այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/video/conflict-transformation-introduction>

¹⁶ Տե՛ս «Խաղաղարարություն» ելույթն ու տեքստն այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/video/Peacebuilding-Gevorg-Ter-Gabrielyan>

¹⁷ Մի շարք ոլորտների կապը միմյանց ներկայացված է այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/document/MSTA-Creative-Game>:

¹⁸ Տե՛ս այդ մասին Վարսեր Կարապետյանի հեղինակած՝ սույն գրքի հաջորդ նյութում՝ հանրային քննարկումների վերաբերյալ:

¹⁹ Տե՛ս դատական իշխանության մասին ավելի մանրամասն՝ Վարսեր Կարապետյանի հեղինակած՝ սույն գրքի հաջորդ նյութում:

²⁰ Սույն նյութի հեղինակի՝ օրենքի փիլիսոփայության վերաբերյալ հարցազրույցը հասանելի է այստեղ. <https://www.youtube.com/watch?v=OLlo6XZssBc> Հանրային հեռուստաընկերության եթերում նույն թեմայով զրույցը հասանելի է այստեղ. <https://www.youtube.com/watch?v=3Xxy2kux-gk&t=1s>

Հաշեկ, Մուգիլ և ուրիշներ, ինչպես նաև՝ աբսուրդի թատրոն և ուշ-խորհրդային գրականություն (տեն, օրինակ, թեկուզ միլիցիոնների տրագիկոմիկ կերպարը «Մենք ենք, մեր սարեր»-ում)։ Իմաստի կորստյան այդ գործընթացը ներկայացվել է և՛ որպես ողբերգություն, և՛ որպես կատակերգություն, և՛ որպես տրագիկոմեդիա։ Իհարկե, բյուրոկրատիայի այդ ուռճացման շնորհիվ անձնական և կոլեկտիվ մեղքի թոթափումը թղթային ձևակերպումների տոննաներում հանգեցրել է նաև այնպիսի իրադրությունների, ինչպիսին նացիզմն էր մահվան իր ճամբարներով (Էյխմաննի ֆենոմենը) և խորհրդային Գուլագը։ Բյուրոկրատիայի դրական դերը, այն, որ բյուրոկրատիան պետականության հիմնասյունն է, դիտարկել է Մաքս Վեբերը²¹, սակայն այդ «հիմնասյան» հնարավոր այլասերումը նույնպես պետք է հաշվի առնել։

Այդ իշխը մաս է **իրականության սոցիալական կառուցման**, ինչը մենք կդիտարկենք ստորև, և նրա մի քանի դեպքերն ունեն անուններ։ Օրինակ, կա «**շրջանակը ձևակերպելու**» իշխ. այն դեպքն է, երբ որոշումների տարբերակները կարող են դիտարկվել միայն որոշակի շրջանակի ներսում, բայց ոչ դրանից դուրս։ Օրինակ, եթե պիտի որոշվի՝ հին արժեքավոր շենքը քանդել, թե ոչ, հաշվի են առնվում, ասենք, այդ շենքը նորոգելու հետ կապված ծախսերը՝ վերսուս դրա տեղում նոր շենք կառուցելուց սպասվող եկամուտը, իսկ քաղաքային պլանավորման, ժողովրդի հիշողության և նման խնդիրները դուրս են մնում շրջանակի սահմաններից։ Նույն կերպ, գոյություն ունի «**օրակարգը ձևավորելու**» իշխ, երբ, օրինակ, այն պահին, երբ թշնամին հարձակվում է՝ փոխանակ քննարկեն, թե ինչ անեն այդ առիթով, քննարկում են մի որևէ անկարևոր հարց, ասենք՝ արդյոք հատուկ թռչակ նշանակել վաստակավոր վարորդներին, թե ոչ։ Քանի որ օրակարգը ձևավորվել է ըստ աշխատակարգի՝ այն ձևավորողն իշխ ունի և որոշում է՝ ընդգրկել հավելյալ կամ կարևոր հարցեր նրա մեջ, թե ոչ, - իսկ մնացյալները, հետևելով աշխատակարգին, ռիսկ չեն անում այն խախտել, եթե միայն «շեֆն» ինքը դա չի անում։ Սրանք իշխի բավական անտեսանելի և, թվում է, լեգիտիմ ձևեր են, դրանք հաճախ արդարացվում են օրենքը, ավանդույթը պահպանելու նպատակով, կարիքով, իշխի՝ պետության և այլն հեղինակությամբ, ինչպես նաև՝ այն էֆեկտով, երբ «թագավորին խաղում է շրջապատը», այսինքն շրջապատը վարվում է «պապից ավելի կաթոլիկ» կերպով՝ ստրկամտորեն (կամ շահից ելնելով) ենթարկվելով «թագավորին» նույնիսկ ավելի մեծ հարցերի շրջանակում, քան պարտավոր է, նույնիսկ եթե «թագավորը» «մերկ է»։ Այս երևույթն արտահայտվում է, օրինակ, նաև նրանում, որ, երբ քննարկում են, թե ինչու՝ Նիկոլ Փաշինյանի ուժը ստացավ մեծամասնություն պառլամենտական ընտրություններում 2021 թ. հունիսին, 44-օրյա պատերազմը տանուլ տալուց հետո, բազում գործոններ հաշվի առնելով հանդերձ հաշվի չեն առնում **պարզապես իշխի գործոնը**։ Օրինակ, հաշվի են առնում, այսպես կոչված, **ադմինիստրատիվ ռեսուրսը**՝ իշխի օգտագործումը մինչև ընտրարշավը կամ ընտրությունների ընթացքում՝ որոշ

²¹ Տե՛ս Մաքս Վեբերի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Max_Weber

մարդկանց դրդելով շահից ելնելով (կամ շահը՝ աշխատանքը, եկամուտը կորցնելու վախից ելնելով) քվեարկել իրենց օգտին: Հաշվի են առնում **բացասական քվեարկումը**²², այն, որ մյուս խոշոր մրցակիցները չունենին բավարար չափով հեղինակություն: Սակայն հաշվի չեն առնում պարզապես իշխի գործոնը. այն, որ ցանկացած երկրում որոշակի իշխ հավանական է, որ քվեների որոշ տոկոս ստանա՝ պարզապես քանի որ այն իշխն է: Այսինքն ժողովրդի մի մաս քվեարկելու է հօգուտ ցանկացած ներկայիս իշխի, եթե այն ընդհանրապես մասնակցում է ընտրությունների, պարզապես որովհետև իշխն ունի հիպոնոսացնելու և որոշ մարդկանց իրեն սիրեցնելու հատկանիշ, նույնիսկ եթե այդ մարդիկ այդ իշխից ոչ մի անձնական օգուտի սպասելիք չունեն: Թե որպիսին է այդ տոկոսը՝ անհայտ է, սակայն կարող է հետազոտվել: Գուցե դրա պատճառը հպատակությանը սովոր լինելն է, գուցե՝ ժողովրդավարության էությունը չհասկանալը (ինչպես կարող է լինել, որ տվյալ անձը երեկ «թագավոր» էր, այսօր՝ դառնա «ոչ ոք»), գուցե՝ պետականությունն ամուր պահելու ցանկությունը: Ինչևէ:

«Շրջանակային» իշխը, «օրակարգը ձևավորելու» իշխը և այլ նման լեգիտատական (տե՛ս այս հասկացությունը բացատրված հետո) մախիանցիաները հաճախ հաշվի չեն առնվում դիտորդի կամ «հպատակի» կողմից, մինչդեռ հավելյալ իշխ են տալիս որոշելու համար՝ ինչպիսին կլինեն որոշումները և, դրանից ելնելով, հասարակության կամ որոշմանը ենթակաների ապագան:

Իրականում, ավաղ, արդար որոշումների ընդունման և, այդպիսով, լեգիտիմացման տարբերակները, ինչպես վերը տեսանք, շատ չեն: Եվ նրանք ունեն թերություններ: Օրինակ, մեծամասնական քվեարկությունը, հայտնի է, դուրս է թողնում փոքրամասնությանը, եթե փոքրամասնության շահերը հատուկ կերպով հաշվի չեն առնվում: Նաև քվեարկությունը կարող է ճիշտ որոշումը խափանել: Ինչպես հայտնի է, այդպես, ժողովրդավարական պրոցեդուրաների և ներիշխական կոմպրոմիսների միասնական գործարկման արդյունքում, ժամանակին իշխի եկավ Հիտլերը:

Եթե մարդիկ կարողանան որոշումների լեգիտիմացման այլ տարբերակներ հայտնագործել, մարդկության զարգացմանը հստակորեն հավելյալ զարկ կտրվի: Գուցե փորձենք: Սա կարող եք դիտարկել որպես ստեղծագործական առաջադրանք:

Տարբեր դեպքեր են եղել տարբեր ժամանակներում: Սակայն, ի վերջո, միայն միջնադարից հետո՝ լուսավորչական դարաշրջանում իշխի վերաբերյալ ստեղծվեց տեսական ավելի խորը բացատրությունը, այն, ինչ ես հիմա պատմում եմ: Ես պատմում եմ, իհարկե, էլի քիչ թե շատ ժամանակակից լեզվով վերաձևակերպված, բայց ասածիս ակունքում Ջոն Լոքի²² և Թոմաս Հոբսի²³ պատկերացումներն են: Այս երկուսը հիմնադրեցին

²² Տե՛ս Ջոն Լոքի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/John_Locke

²³ Տե՛ս Թոմաս Հոբսի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_Hobbes

իշխի ժամանակակից հասկացությունը և նրա գլխավոր լծակներից մեկի՝ նոմոսի՝ խոսքի և օրենքի, որոնք իրար շատ ուժեղ կապված են, խոսքի և կանոնի՝ իշխին առնչվող ժամանակակից պատկերացումները:

Նրանք հիմնադրեցին իշխի՝ իմ նշած տարատեսակների և նրա գլխավոր լծակի՝ օրենքի նկատմամբ երկու գլխավոր և հակադիր մոտեցումները, որոնցով մենք մինչև այսօր առաջնորդվում ենք, որոնց մեջ մենք «լողում» ենք, որոնց վերաբերյալ հենց հիմա աշխարհով մեկ անընդհատ դեբատներ են տեղի ունենում: Մարդիկ գուցե չեն էլ պատկերացնում, որ իրենք դրա մասին են խոսում, դա են քննարկում, բայց փաստը մնում է փաստ:

Շատ պարզեցված՝ ի՞նչ նկատի ունի Թոմաս Հոբսը, երբ ասում է, որ սկզբում կար, այսպես ասած, «բնական» իրադրություն, երբ բոլորը բոլորի դեմ պատերազմի մեջ էին... Եվ դա գալիս է նաև վերը հնչած հարցին մի քիչ ի պատասխան. որովհետև իշխը միշտ արդարացվել է հենց դրանով, որ, համենայն դեպս, կարգավորված վիճակ է, կազմակերպված վիճակ է պահպանում, բոլորը բոլորի դեմ պատերազմի վիճակում չեն: Մարդիկ իրար չեն ուտում, իրար չեն հոշոտում փողոցում հանդիպելիս:

Թոմաս Հոբսն ասում է, երբ «բոլորը բոլորի դեմ» պատերազմի վիճակը վերացավ, որովհետև ալֆա որձը բոլորին հաղթեց և ի՞նքը դարձավ գլխավորը՝ ստեղծվեց Լևիաֆանը՝ Ղեբիափանը: Այսինքն՝ պետությունը - իր բոլոր ծառայողներով, որոնք այդ Ղեբիափանի շոշափուկներն են, որ ամեն տեղ տարածվում են: Դա բյուրոկրատիան է և պետական ապարատի՝ իշխի ամեն ելուստը, ներառյալ՝ օրենքը, որ ամեն տեղ հասնում է, ողջ երկրի, ողջ հասարակության ամեն ծակուծուկ: Հոբսն ասաց. ինչը որ օրենքն է՝ ճիշտ է. դուք պարտավոր եք ենթարկվել այն օրենքին, որը կա: Եվ դա ասվում է ո՛չ միայն բռնատիրական հասարակարգի մասին, որովհետև Հոբսի համար այդքան կարևոր չէ, Ղեբիափանը բռնատիրական է, թե՛ ոչ. Հոբսն ուրախանում է, ցնծում է, որ վերջապես մարդիկ դուրս են եկել այդ «բնական վիճակից»: Դա ասվում է ընդհանրապես. եթե օրենքը կա՝ կապ չունի, արդար է, արդար չէ, քեզ դուր է գալիս, թե դուր չի գալիս, - պիտի ենթարկվես:

Իսկ ի՞նչ է ասում Ջոն Լոքը: Ինչպես նաև, ասենք, դը Թոքվիլը, Ռուսոն և այլք: Նրանք ասում են. մարդիկ կնքում են (իրականում թե իրենց պատկերացումներում, էքսպլիցիտ թե իմպլիցիտ) «սոցիալական կոնտրակտ», պայմանագիր. նրանք պայմանավորվում են, թե ի՞նչ է օրենքը, որն է այն, թե ո՞նց է իշխը կազմավորվում և այլն:

Պետք է լավ հասկանալ, որ մենք ապրում ենք պայմանական (կոնվենցիոնալ), պայմանավորվածությունների վրա հիմնված աշխարհում: Օրինակ, ժամանակն ավանդաբար, շումերա-բաբելոնյան ժամանակներից, չափվում է վայրկյաններով, իսկ թե ինչ է վայրկյանը, և ինչպե՞ս է այն չափվում ֆիզիկական աշխարհում՝ գիտնականները հավաքվում և որոշում են. վերջերս նրանք փոխել են այդ չափումը, այսինքն ոչ թե վայրկյանի չափը, այլ ֆիզիկական այն երևույթների վրա հիմնվելը, որոնց այն համապատասխանում է: Գրեթե ոչ ոք չի ստուգելու անձամբ, որ երկրագունդը կլոր է, սակայն մենք պայմանավորվել ենք դրան հավատալ: Եվ երբ դրան չհավատալու շարժում է սկսվում՝ հեշտ չէ նրա մասնակիցներին համոզել, որ այն, այնուամենայնիվ, գնդաձև է, թեկուզև ոչ համաչափորեն կլոր, սակայն՝ փոքր-ինչ ձվաձև:

Եթե այդ սոցիալական կոնտրակտը խախտվում է (բայց նայած ում տեսակետից, հա՞), ապա մարդը՝ քաղաքացին, իրավունք ունի փոխելու սոցիալական կոնտրակտը: Դա նշանակում է, ասենք, դուրս անել վատ իշխողներին: Դա նշանակում է, – եթե ընտրությունների համակարգը չկա կամ չի աշխատում, – ապստամբության իրավունք: Եվ ի վերջո դրան հղում է կատարվում Մարդու իրավունքների հռչակագրի տեքստում: Ոչ որպես հողված, բայց, թեկուզ մի քիչ անորոշ, դա արտահայտվեց նախաբանում՝ պրեամբուլում: Ընդ որում՝ էլի քաղաքական պատճառներով. որովհետև ապագադուրացման պրոցեսներն էին տեղի ունենում, և հռչակագիրն ընդունողներն ուզում էին, որ այն վավերացվի, ընդունվի նաև այդ նորաստեղծ պետությունների կողմից:

«...նկատի առնելով, որ անհրաժեշտ է, որպեսզի մարդու իրավունքները պաշտպանվեն օրենքի ուժով, նպատակ ունենալով ապահովել, որպեսզի մարդը հարկադրված չլինի դիմելու բռնության ու ճնշման դեմ ուղղված ապստամբության՝ որպես վերջին միջոցի ... Գլխավոր ասամբլեան հռչակում է մարդու իրավունքների սույն համընդհանուր Հռչակագիրը որպես նշաձող, որին պետք է ձգտեն բոլոր ժողովուրդներն ու պետությունները...»:

Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր

Օրենքի հանդեպ Հոբսի և Լոքի մոտեցումներում կա սկզբունքային տարբերություն: Մեկն ասում է. ինչպիսի օրենք էլ լինի՝ դու պարտավոր ես ենթարկվել, այլապես «կստիպենք»։ Ղեբիափանը կստիպի և ճիշտ կանի: Մյուսն ասում է. եթե օրենքն անարդար է՝ դու իրավունք ունես այն փոխել, և եթե, այսպես ասած, պաշտոնական մեխանիզմներով հնարավոր չէ,

դու իրավունք ունես ապստամբության, դու իրավունք ունես ուժի դիմելու՝ օրենքի տառը «խախտելու» հանուն էության: Չէ՞ որ օրենքը խոստանում է լինել էությանը՝ արդար:

Մեր կյանքում ինչպե՞ս է դա տեղի ունենում: Կան օրենքներ, որոնց մենք ենթարկվում ենք հաճույքով: Կան օրենքներ, որոնց համաձայն չենք, բայց ենթարկվում ենք: Կան օրենքներ, որոնց դեմ մարդիկ պայքարում են լեգիտիմ միջոցներով՝ որպեսզի փոխեն: Եվ կան օրենքներ, որոնց դեմ մարդիկ պայքարում են «ոչ լեգիտիմ (կամ լեգիտիմության՝ տվյալ արժեքային շրջանակից դուրս գտնվող)» միջոցներով դրանք փոխելու համար, ասենք՝ ահաբեկչությամբ, ապստամբությամբ և այլն: Եվ այդ քննարկումը, կոմպրոմիսի հասնելու այդ ջանքը մարդկանց ուղեղի մեջ անընդհատ, ակտիվորեն տեղի է ունենում. դու համաձայն ես հիմա ենթարկվել, թե՞ դու ապստամբելու ես:

Ե՞րբ են մարդիկ ապստամբում: Բուրգային շահագործողական համակարգի պարադիգմի մեջ մնալով ասեմ, որ համարվում է, որ եթե մարդիկ չեն ապստամբում, ուրեմն ամեն ինչ կարգին է: Իրենք գոհ են, համաձայն են այդ կոմպրոմիսին (փոխզիջմանը), հարմարված են, ադապտացված են: Այսինքն՝ ի՞նչ վիճակի դու պիտի հասցնես մարդկանց, որ նրանք ապստամբեն: Նրանք չեն ուզում ապստամբել, որովհետև դա ստաբիլության բացակայություն է նշանակում, անդրադառնում է եկամտի վրա, ֆիզիկապես վտանգավոր է և այլն: Ուրեմն ի՞նչ աստիճանի պիտի նեղես, որ իրենք որոշեն ապստամբել:

Այսինքն՝ ապստամբությունը քիչ պատահող դեպք է: Եվ այդ առումով, մեծ մասամբ, օրենքը լավն է թե վատ՝ մարդիկ ենթարկված են: Բայց եթե մարդկանց մեծամասնության տեսակետից այդ վատ օրենքների քանակը շատանում է, իրենք որոշում են ընդվզել: «Վատ» օրենք, ընդամին, կարող է լինել ինչպես թղթի վրա «լավ»-ը թվացող օրենքը, որը չի աշխատում, այդպես էլ պաշտոնապես ձևակերպված և աշխատող անարդար օրենքը:

Սա է Հոբսի և Լոքի մոտեցումների գլխավոր տարբերությունը. ինչպե՞ս է մարդը կողմնորոշվում օրենքներում: Նույնը՝ նաև միկրո մակարդակում: Ասենք՝ գիշեր է, կարմիր լույս է, դու կանգնում ես, դատարկ է փողոցը, չկա տեսախցիկ, մարդ, ոչ մի ոստիկան չի տեսնելու՝ դու կանգնելու՞ ես, թե անցնես: Կամ՝ աղբը դուրս գցելը՝ սխալ տեղում: Կամ ամրագոտին (չ)ամրացնելը: Կամ, ասենք, կատուների, շների նկատմամբ դաժան վերաբերմունքը: Այդ բոլոր հարցերը մարդու ուղեղի մեջ այդ որոշման հետ են կապված. նա ընդունում է օրենքը, ի՞նչ աստիճան, մինչև ե՞րբ, որքա՞ն պետք է ենթարկվել, որքա՞ն ոչ:

«Ետաքրքիր ֆենոմեն է, որ երբ Ազգային ժողովում ընդունվեց «Նաիրա Զոհրաբյանի օրենքը» կենդանիների նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի մասին, իմ տպավորությամբ մարդկանց մի խոշոր մասի կոպիտ, դաժան, բռնի վերաբերմունքը դեպի անտուն կենդանիները դադարեց: Թեև այն օրվանից (2019 թվականին ընդունվեց) մինչև այսօր (2021 ամառ), որքան գիտեմ, այդ նորմով, որը քրեականացնում է դաժան վերաբերմունքը դեպի կենդանիները, ոչ մեկը չի դատապարտվել: Բավական էր, որ այդ նորմն ընդունվի, և մարդկանց վարքը փոխվեց: Ես դա նկատել եմ մեր բակում: Մարդիկ շարունակեցին բողոքել, որ «շատ են այս կատուները, շները», բան, դես-դեն, – բայց նրանք այլևս վախենում էին քացով տալ, թունավորել և այլն:

Պարտադիր չէ, որ ամեն անգամ այդպես լինի, որ միայն սպառնալիքն ազդի մարդկանց վարքի վրա: Բայց դա կարևորագույն հարցերից մեկն է, որ ամեն մարդ տալիս է: Նաև՝ աշխատանքային պայմաններում, ասենք՝ շահերի բախումը²⁴: Նաև, չգիտեմ, «նապաստակի ֆենոմենը»։ «հիմա եթե կարող եմ՝ գուցե ձրի՞ օգտվեմ»: Գիտեք, որ Եվրոպայում շատ տրանսպորտային համակարգեր կային, որտեղ տոմսերը չէին ստուգում, որովհետև համարվում էր, որ մարդկանց մեծամասնությունը, բացի ինչ-որ արտակարգ իրադրություններից, միշտ կունենա տոմս: Նրանք ելնում էին մարդկանց վարքին, վարքային մշակույթին, արժեքային համակարգին վստահելու դրույթից: Բայց, բնականաբար, երբ հետպատերազմյան՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդած՝ տնտեսական վերելքի տարիներն անցան, մեծ քանակությամբ մարդիկ դադարեցին տոմս գնել: Միայն իրենց հարգող մարդիկ, հիմնականում՝ միջին դասն ու միջին տարիքն էր շարունակում տոմս գնել. այդ դասի / տարիքի մարդիկ ուղղակի կամաչեին «նապաստակություն» անել, բռնվեին՝ շատ ամոթ էր, բայց չբռնվեին էլ՝ իրենց խղճից կամաչեին: Նույնիսկ այն մտքից, որ կողքի ուղևորը կարող է կասկածել, որ իրենք տոմս չունեն, իրենց շատ վատ կզգային: Որոշ դեպքերում մշտական տոմս ունեցողները, մտնելով տրանսպորտ, այն հանում-ցույց են տալիս մյուս ուղևորներին և ասում. «Մշտական է»: Կամավոր կերպով՝ հասարակությանն են դարձնում իրենց հսկիչը:

²⁴ Շահերի բախումը մեկ մարդու ուղեղում տեղի ունեցող բախումն է իր հիմնարկի / ինստիտուցիայի (որի անդամ է, որում ներգրավված է ինքը) արժեքների և իր անձնական շահի միջև: Այդ բարդ երևույթը գրեթե չի հասկացվում Հայաստանում այսօր: Դրա վերաբերյալ ԵՀՀ-ն շուտով կիրապարակի հատուկ տեքստ: Առայժմ կարելի է ծանոթանալ հետևյալ հրապարակման մեջ շահերի բախման քննարկմանը. <https://youtu.be/mj6Y9bk1S1U>

Իսկ երիտասարդությունը, ուսանողությունը, բոհեմը, միգրանտները, փախստականները և այլք պարզապես դադարեցին տրանսպորտի տոմս գնել: Երիտասարդների այդ վերաբերմունքը նաև պայմանավորված էր պետության նկատմամբ վստահության անկմամբ. նրանք այլևս չէին ցանկանում իրենց փողը տալ պետությանը, քանի որ վստահ չէին, որ այն ճիշտ է ծախսում այդ եկամուտը: Մասսայական այդ «նապաստակության» պատճառով սկսեցին տրանսպորտային ճգնաժամեր առաջանալ: Կամաց-կամաց սկսեցին ստուգիչ սարքեր տեղադրել, որովհետև այնքան շատ էին «նապաստակները», որ տրանսպորտի շահույթն այլևս չէր հերիքում, և տրանսպորտի անվտանգության խնդիր էր ստեղծվում:

Մեր ամբողջ հասարակությունը (նկատի ունեմ՝ Արևմուտքն էլ, մենք էլ, շատ ուրիշներն էլ) հիմա շարժվում է դեպի անվտանգության խնդրի ավելի ընդգծումը²⁵, ինչը նշանակում է ավելի քիչ վստահություն²⁶, և հակառակը. ավելի քիչ վստահության պատճառով ավելի է սրվում անվտանգության հարցը, այն դառնում է թանկ, և որպեսզի այն էժանացնեն՝ բոլորի՛ն են դադարում վստահել, ո՛չ թե միայն հատուկեներին, ինչը փոխում է վստահության արժեքի ուժգնությունը, քանի որ եթե քեզ չեն վստահում՝ դու է՛լ չես վստահում:

Ձայն դահլիճից

Կենդանիների հանդեպ դաժան վերաբերմունքի մասին օրենքի հետ կապված. դուք ասում եք, որ, չնայած այն չի կիրառվում, բայց, կարծես, հասարակությունը որոշակի չափով փոխեց իր վարքագիծը. ինձ թվում է, նաև օգնեցին հասարակական քննարկումները, դիսկուրսը, որ սկսեց ծավալվել այդ թեմայի շուրջ: Սկսեցին քննարկել, որքանով է նորմալ այդ վարքագիծը, որքանով՝ ոչ, դա նույնպես ազդում է, որ մարդը ձեռնպահ մնա ինչ-որ բան անելուց: Այդ առումով քննարկումները կարևոր են:

Անպայման: Իհարկե, հասարակական փոփոխությունների վրա դու տարբեր ձևերով ես ազդում: Բայց, ասենք, մեր բակի դեպքում ինձ չի թվում, որ այդ մարդիկ, որոնք կոպիտ էին վարվում կենդանիների հետ, շատ են ֆեյսբուք նայում: Միանգամից դադարեցին կոպիտ վարվել:

²⁵ Տե՛ս դա քննարկված նաև սույն գրքի՝ Նաիրա Մկրտչյանի հեղինակած նախորդ տեքստում՝ վերահսկողության խնդրի առնչությամբ:

²⁶ Վստահության ճգնաժամի մասին տե՛ս նաև «Ինչպե՛ս դիմակայել ինֆորմացիոն հոսքի տարափին» տեսակյութն ու տեքստն այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/video/how-to-withstand-information-flow> ինչպես նաև «Պետությունը թվային աշխարհում» տեքստը (գլուխ 3, էջ 8) այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/document/Creative-Game-State-in-the-Digital-World-2021>

Շատ զարմանալի էր: Չդադարեցին, ասենք, վատ վերաբերվել նրանց, ովքեր խնամում են այդ կենդանիներին: Որ կեր ես բերում և այլն հայհոյում են, ասում են՝ «շալակի՛ քո այդ կեղտոտ բաներին ու գնա՛ ստեղից», բան, բայց կենդանիներին այլևս ձեռք չեն տալիս: Շատ հետաքրքիր է:

Իհարկե, պետք է միշտ հասկանալ, թե ի՛նչ պատճառով, ինչպե՛ս, ե՛րբ, ո՛նց է լինում օրենքի, խաղի կանոնի այդ ընդունումը: Եվ կարող է հիմա դա հետ «ֆռալ» նույնպես: Ասենք, ամրագոտիների պատմությունն ապացուցեց, որ օրենքին հետևելը կարող է լինել ժամանակավոր: Աշխարհում բազմիցս ցույց է տրվել, որ օրենքին հետևելը կարող է նահանջել: Ուրեմն՝ մի բան սխալ է այդ ամբողջ պատմության մեջ՝ ամրագոտին կոճկելը պահանջելու: Որովհետև եթե մարդաստեղծ օրենքը՝ պետության կողմից ձևակերպված, չի աշխատում՝ ուրեմն այն հակասում է մեկ այլ օրենքի, ասենք՝ հասարակական պատկերացումների, սովորույթների, վարքային մշակույթի, և եթե այն չի զինված պարտադրանքի հստակ մեխանիզմով՝ պիտի փոխվի: Նույն սկզբունքն է գործում, օրինակ, որոշ հակակոռուպցիոն ծրագրերի դեպքում. ո՛չ թե փոխել մարդկանց արժեքային համակարգը, ինչը շատ բարդ է, կամ հույսը դնել վերստուգիչ մեխանիզմների և կանոնները խախտելու դեպքում պատժվելու սպառնալիքի վրա, այլ՝ վերացնել կոռուպցիան մտղ համակարգը: Օրինակ՝ եթե առաջ անձնագրերը տրվում էին (եթե արագ էր պետք) կաշառքի դիմաց՝ դարձնել անձնագիր արագ ստանալը պետականորեն վճարվող և հարկվող արարողակարգ, միաժամանակ՝ բարձրացնելով անձնագրավարուհիների աշխատավարձը: Կոռուպցիան հաճախ սողոսկում է այնտեղ, որտեղ կա անբավարար աշխատավարձ և բավական թանկ ծառայություն, և այդ դեպքերում այն կարող է քչանալ շուկայական հարաբերությունը (ե՛րբ առաջարկի գինն ու պահանջարկի՝ մուծելիության կարողությունը բալանսավորվում են) պաշտոնականացնելու միջոցով:

Հենց դրանով է բացատրվում մարդկանց ցանկությունը՝ կոռուպցիոն պետության մեջ, թեկուզ ցածր աշխատավարձով, բյուրոկրատական դիրք գրավել. իշխող կարող է մոնետիզացվել: Ինչպես գիտենք, բիբլիական ժամանակներում և մինչև շատ հետո հարկահավաքները պատմականորեն աշխատավարձ չէին ստանում. հավաքած հարկի կանխորոշված մասը հանձնում էին՝ մնացածն իրենցն էր: Դա, իհարկե, նրանց դրդում էր շորթել մարդկանցից ավելին, քան պահանջվում է, իսկ իշխին ասել, որ պահանջվողի «առաստաղը» ցածր դնի՝ մարդիկ փող չունեն: Շատ սրճարաններում ուսանող-մատուցողները չեն ստանում աշխատավարձ, կամ այն շատ ցածր է, բայց թեյավճարն իրենցն

է և բավական գումար է կազմում: Դա էլ է, իհարկե, անարդար՝ առանց աշխատավարձի աշխատելը, սակայն կա մեծ տարբերություն հանրային և մասնավոր ոլորտներում այդ իրադրությունների միջև. պետության՝ մեր հարկերի հաշվին մարդկանց կտողը՝ կաշառք ստացողը, քանդում է պետականության, ուրեմն և՛ մեր հասարակության գոյատևման հիմքերը: Այստեղի սիմվոլիկ վնասը՝ վնասի վարակն ու հանրային վտանգն ավելի մեծ է, թեև մասնավորի դեպքն էլ հղում է «վայրի շուկայական» հարաբերություններն անհապաղ հասցեագրելուն, ուղղելուն: Եվ, իհարկե, պետությունից կորզելու կոռուպցիոն մշակույթն առնչված է պետության կողմից գործիդ համար պաշտոնապես համապատասխանաբար փոխհատուցվելու խնդրին. չի՛ կարող լինել մարդու կյանքի միջին կարիքները չբավարարող աշխատավարձ՝ և որակյալ պետական աշխատող: Եթե նա պատահաբար ապահովված չէ այլ կերպ (ասենք, ընտանիքի անդամի կողմից)՝ մեծ հավանականությամբ կողմնակի կամ իլլեգալ եկամուտներ է փնտրելու, կամ՝ պարզապես վատ աշխատի՝ աշխատի ստացածի «չափով», ինչը նույն կոռուպցիան է: Մարդը ռացիոնալ արարած է, ի վերջո՝ էներգետիկ մեխանիզմ, և «ինփոլթը» պիտի ինչ-որ կերպ համապատասխանի «առօթփոթին»: Ճիշտ ինչպես որ առանց ուտելու հնարավոր չէ երկար ապրել, այն էլ՝ աշխատելով՝ եռանդ ծախսելով, նույն կերպ էլ առանց արժանապատիվ աշխատավարձ ստանալու հնարավոր չէ լավ աշխատել: Այս իրադրությունը նման է Մոլլա Նասրեդինի պատմությանը՝ երբ էշին սովորեցնում էր առանց ուտելու ապրել: Էշը գրեթե սովորել էր արդեն, ափսոս՝ սատկեց: Որպեսզի «չսատկի»՝ մարդը դիմելու է միջոցների, և այդ միջոցներից մեկը կոռուպցիան է: Նաև այդպես է նրա ապստամբ իշխը դրսևորվում անխիղճ շահագործման դեմ: Կամ՝ արտագաղթը: Կա կարծիք, թե կոռուպցիոններն իր բնույթով խաբեբա է, որքան էլ ստանար՝ չէր բավարարվի, ուրեմն խնդիրը, մի կողմից, մշակութային է՝ պետք է «ճիշտ դաստիարակել», մյուս կողմից՝ վերահսկման և ցուցադրական պատիժների հարց է, իսկ աշխատավարձերը՝ ոչինչ, թող ցածր մնան: Այդ կարծիքը գիտականորեն հիմնավորված չէ: Եվ մշակույթը, և՛ վերահսկողությունը կարևոր են, սակայն աշխարհի փորձը ցույց է տալիս, որ դրանց պիտի գումարավի արժանապատիվ աշխատավարձը՝ տնտեսապես ճշգրտորեն հաշվարկված, այլապես համակարգն անընդհատ քանդվելու գործընթացի մեջ է ընկղմված: Արժանապատիվ աշխատավարձը հիմքն է և՛ մշակույթն ուղղելու, և՛ վերահսկման ծախսերը խնայելու: Նաև՝ վերահսկումը սիստեմատիկ և էնդեմիկ կոռուպցիայի «ետևից» երբեք չի հասնի, եթե մենեջմենթային փոփոխություններ չարվեն²⁷:

²⁷ Կոռուպցիայի մասին տե՛ս Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia գրքուկը (2020), հատկապես՝ Chapter 7. Corruption schemes (էջ 95) և հետո (անգլ.). <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia>

4. Ահաբեկում և ապստամբություն

Բայց վերադառնանք ապստամբության իրավունքին: Եվ՝ ապստամբության կարողությանը: Չէ՞ որ օրենքին չհետևելն էլ փոքրիկ ապստամբություն է: «Փոքրիկ» անհատի **անձնական իշխը** կարևորագույն հասկացություններից է: Այն շատ հաճախ չի հասկացվում, չի ըմբռնվում, որովհետև մի քիչ, ինչ-որ, «տաբուական»²⁸ բան է: Որովհետև մենք խոսում ենք անհատի կամքի ազատության իրավունքի մասին, որն, ի վերջո, եթե զարգացավ դեպի անհատական ապստամբություն՝ ծնում է ահաբեկչություն:

Ահաբեկիչների մասին ենք մենք խոսում՝ պոտենցիալ ահաբեկիչների: Այդ թեման մի քիչ տաբու է համարվում: Մանավանդ որովհետև իսլամական ահաբեկչության պատմությունը սկսվեց, և եթե չես ուզում հանկարծ անմեղ մուսուլմանների վիրավորել՝ ձեռնպահ ես մնում ահաբեկչության խորքային ազդակները քննարկելուց: Բայց պետք է լավ հասկանալ, որ «մերկ մարդը» ներկա է եղել միշտ և ամենուր:

Ցանկացած համակարգում՝ բուրգային, բռնատիրական, տոտալիտար, ժողովրդավարական, թիմային, հորիզոնական և այլն – առանձին մարդը՝ անհատը, անձնավորությունը, կարևորագույն իշխային դեր է կատարում²⁹:
Նա փորձում է իր ցանկացած ձևով իր իշխը պարտադրել համակարգին,

²⁸ Տարբեր իր նախնական՝ էթնոմեթոդաբանական իմաստն ընդլայնել է և այսօր մեծ մասամբ արտահայտում է տարատեսակ իշխների կողմից պարտադրանք՝ ձև թափել, թե ինչ-որ բանը չկա, չքննարկել որոշակի թեմաներ, հետապնդում հանրայնորեն կարևոր, գաղտնիացված՝ իշխին թիրախավորող թեմաներն արծարծողների:

²⁹ Իշխը որպես անհատի ազատ կամարտահայտում ձևակերպված է, մասնավորաբար, Հաննա Արենդթի կողմից, տե՛ս այստեղ.

http://www.bibikhin.ru/vita_aktiva_hanni_arendt

Այստեղ կարևոր է նշել, որ Արենդթի կողմից իշխի՝ իշխանության, և «իրական» քաղաքականության տարբերակումը բռնությունից ունի նորմատիվ բնույթ. Արենդթը, կարելի է ասել, իշխի իդեալն է ձևակերպում, պնդելով, որ ցանկացած հարաբերություն, որում կա բռնություն՝ իշխ չէ և քաղաքականություն չէ, իսկ իշխն անհատների ազատ կամարտահայտման միավորված արտահատումն է միայն՝ ամեն պահին ազատ և բռնությունից իսպառ զուրկ, ինչպես նաև քաղաքականությունը՝ նույնպիսի՝ բռնությունից ազատ գործունեությունը՝ «իրական» (Արենդթի իմաստով, այսինքն՝ իդեալական) իշխ ձևավորելու նպատակով: Քանի որ մտածողների և հետազոտողների մեծ մասը հակված են ուսումնասիրել իշխը որպես այդպիսին՝ որպես երևույթ (իսկ իշխի՝ պատմության և իրականության մեջ դիտվող դրսևորումները լի են բռնությանն առնչություններով, ինչպես բացատրում ենք վերը), շատերը հաճախ չեն հասկացել, թե ինչ նկատի ունի Արենդթը: Իհարկե, նրա այս մոտեցումն իդեալի մասին է, որն անհրաժեշտ է, որպեսզի հասկանալի լինի, թե ինչին է ձգտում մարդկությունը՝ բարեփոխելով իշխի բաշխման մեթոդները՝ պետությունների և սոցիալական այլ կառույցների կառավարումը: Իհարկե, Արենդթի մոտեցումն իշխին նշանակում է, որ աշխարհում իրական (գրեթե) ոչ մի (համենայն դեպս՝ հարատև, հաջողակ և խոշոր հանրություն ընդգրկող) դեպք չի եղել՝ իր գերադասած իմաստով իշխի և քաղաքականության իրագործման: Նույն խնդիրը քննարկվում է նաև սույն տեքստին նախորդող՝ Նաիրա Մկրտչյանի հոդվածում:

Նա պարզապես հպատակվող չէ: Ամեն համակարգի հաջողությունը, տևականությունը կախված է նրանից, թե որքանով են անձերը հարմարվում այդ համակարգի առաջարկած իշխի տարբերակին. նրանք բանակցում են, հարմարվում, ջատագովում փոփոխություն, բախման մեջ մտնում, միավորվում իրենց ուզածին հասնելու համար կամ, վերջապես, ապստամբում, եթե համբերությունները հատավ:

Եվ սա իշխի գերագույն գլխավոր կարևորագույն ձևերից մեկն է. եթե հուսահատության հասավ կամ ֆանատիկոսային ինչ-որ պատճառ ունեցավ՝ մեկ մարդը ռուս է: Մեկ մարդը պոտենցիալ ռուս է: Եվ մենք տեսել ենք մեր հասարակությունում նույնպես և՛ ահաբեկչության դեպքեր, և՛ «պրոտո-ահաբեկչության» դեպքեր, ինչպես, ասենք, «Սասնա Շուրի ապստամբությունն» էր, որը հենց դրանով էր հատկանշական. որ իրենք ասում էին, և մինչև հիմա էլ այդ կուսակցությունն ասում է, որ եթե պետք է՝ զենքի ուժով կքշեն իշխը:

Ինչն է դրա վտանգը. այդպիսի արարքների դեպքերում կվերադառնա անարխիան, կվերադառնա «բնական վիճակը»՝ պատերազմը բոլորի՝ բոլորի դեմ: Մեկ կամ մի քանի օրինակ հերիք է, որ դա տարածվի:

Կարևոր է հասկանալ, ինչու է «բնական վիճակի» մեկ առանձին դրսևորումն այդքան վարակիչ: Եթե մարդը հանդիպում է «բնական վիճակի» թեկուզ առանձին պատահական դրսևորման (երբ իրադրությունը լուծվում է նախ և առաջ ոչ լեգիտիմ բռնի ուժի կիրառմամբ կամ դրա սպառնալիքի միջոցով), նա ստանում է մի շարք ազդակներ, ինչպես, օրինակ. «Եթե պետությունը թույլ է տալիս սա՝ ուրեմն այն թույլ է, գրեթե բացակա: Ուրեմն ուրիշներն էլ են այսպես վարվելու: Ergo՝ մյուս անգամ, եթե կարողանամ, ես էլ այսպես վարվեմ, որպեսզի հաստատեմ, որ «զրո» չեմ՝ գլուխս հեշտ ուտել չի կարելի: Նաև՝ սա, ի վերջո, փաստորեն ձև է հարցեր լուծելու»: Եվ հետո վստահությունը հասարակության և պետության հանդեպ վերականգնելը շատ բարդանում է³⁰:

³⁰ Ամեն արարք ո՛չ միայն ինքնին է նշանակալի, այլև որպես օրինակ և «վարակ». չէ՞ որ սովորույթը և օրենքը հիմնված են կրկնության վրա. եթե դադարես կրկնել օրենքին ենթարկվելը, կամ եթե օրենքը չկրկնվեց՝ չկիրառվեց այս անգամ, որպեսզի արդարություն հաղթանակի՝ այն, փաստորեն, սկսում է քանդվել շատ ավելի նշանակալի իմաստով, քան այդպիսի առանձին վերցված դեպքերն են: Իսկ մի օրենքը քանդվելիս և նույնիսկ միայն երերալիս՝ սկսում է քանդել ամբողջ համակարգը, քանի որ բոլոր ինստիտուցիաները միմյանց կապված են: Երևակայեք, ինչ կլինեն, եթե հաջորդ առավոտյան բնական օրենքը չաշխատեր, և արևը ծագեր արևմուտքում: Տե՛ս նաև հետևյալ նյութերն օրենքների, դրանց էության, խախտման և այլ հարցերի վերաբերյալ. <https://gtergab.com/ru/news/essay/the-big-project-and-its-contemporary-context/117/>

Ինչպես որ լինում է, երբ իշխային համակարգերի խոշոր անկումներ են տեղի ունենում: Ինչպես, ասենք, 1917-18 թվականներին ռուսաստանյան հեղափոխության ժամանակ էր, երբ Պետրոգրադում փողոց դուրս գալիս զգուշանում էիր, քանի որ վտանգը մեծ էր՝ որ կողոպտեն և կամ սպանեն, անկախ նրանից՝ ո՛վ ես, քաղաքական դեր ունես, թե ոչ՝ պարզապես անցորդ ես: Անիշխանությունը հենց դա է՝ երբ կողոպուտն ու սպանությունը մասսայական են դառնում: Դրա տարրերը եղան նույնիսկ Հայաստանում անկախության ընթացքում, դրա ճանապարհին, այդ մի քանի տարվա մեջ, երբ էլի փողոց դուրս գալը, համենայն դեպս՝ գիշերը, վտանգավոր էր դարձել: Դրա վտանգը բավական ուժեղ էր մոտ անցյալում՝ 44-օրյա պատերազմից հետո: Որովհետև վտանգ կար, որ լիքը զենք է գալիս Հայաստան, և ինչ ասես կարող է տեղի ունենալ: Իշխը, ինչքան էլ ինքը «ժողովրդավարանա», ամեն ինչ անում է, որպեսզի ապստամբությունը՝ անհատական լինի, թե կոլեկտիվ, – բռնի ուժի դիմող ապստամբությունը բացառվի: Դրա համար են ասում, որ լավ ժողովրդավարությունները երբեմն շատ ավելի ազատություններ են կաշկանդում, շատ ավելի թափանցիկություն են պահանջում, քան ավտորիտար համակարգերը, որոնցում դու ունես թաքնվելու տեղ: Դրա մասին հետո էլի կասեմ, ավելի մանրամասն:

Իշխն ամեն ինչ անում է, որպեսզի իրադրությունն ապստամբության չբերի: Ապստամբությունը, ի վերջո, կարող է չլինել «թավշյա»: Կամ այն կարող է չլինել, ասենք, «ընդամենը» պալատական հեղաշրջում, որը չի «ծնում» խոշոր բռնություն կամ ահաբեկչություն: Այն կարող է լինել շա՛տ բռնի և արյունալի:

Իշխն ամեն ինչ անում է, որպեսզի չհասցնի անհատին այն աստիճան, որ նա դառնա «Նաիրի Հունանյան» և գնա և սպանի իշխին: Եվ մենք գիտենք, որ ահաբեկչության շատ տարբեր տեսակներ են եղել և կան: Եվ, ասենք, ինչով են տարբերվում դրանք: Դա մի ամբողջ գիտություն է, բնականաբար: Ասենք, շատ կարևոր շրջադարձ էր, երբ ահաբեկչությունը սեփական հասարակության խնդիրները լուծելու նպատակադրումից զարգացավ դեպի համաշխարհային հարցեր լուծելու նպատակադրում: Եվ անկախ նրանից, ինչպե՛ս ենք մենք վերաբերվում ԱՍԱԼԱ-ին³¹... Շատերը դեմ են, որ նրանք ահաբեկիչներ անվանվեն... Բայց, չմտնելով

(ռուս.) և <https://www.gtergab.com/hy/news/media/thinking-aloud-about-electric-yerevan/100/> (հայերեն)

³¹ Տե՛ս Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի (ՀԱՀԳԲ, անգլ.՝ Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia: ASALA) մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Secret_Army_for_the_Liberation_of_Armenia

իրավական ձևակերպումների մեջ, արձանագրենք, որ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչները ևս վերջին դարի պատմության ընթացքում հանդես են եկել որպես ուժ, որը համաձայն էր բռնի ուժով վնաս հասցնել ուրիշներին՝ անկապ մարդկանց, որպեսզի համաշխարհային մասշտաբով ինչ-որ բան փոխվի: Նույն կերպ և, արդեն նշեցի՝ իսլամական ահաբեկչությունը: Լրիվ այլ կարգի էր էսէռների³² և մինչ այդ՝ ռուսաստանյան այդ «народовольцы»-ների ժամանակների ահաբեկչությունը՝ 19-րդ դարի երրորդ մասից սկսած: Народная воля, Земля и воля... Դրանցը թիրախավորում էր նախ և առաջ՝ իրենց ներքին հասարակությունը: Բայց բոլոր այդ տարբերակներն ունեն կարևոր ընդհանուր հատկանիշ. որ դա անողը մարդ-ռումբն է, և որ մարդը պոտենցիալ ռումբ է: Երբեք պետք չէ դա մոռանալ: Մարդու վերջնական, ճարահատյալ իշխը դրանով է արտահայտվում: Հիշենք փայլուն ամերիկյան «Ռեգ-թայմ»³³ վեպը, ինչպես նաև բազում, ոչ այդքան փայլուն, հոլիվուդյան ֆիլմերը՝ պատանդառության մասին: «Ստոկհոլմյան սինդրոմ»³⁴ այսօր դարձել է անարդար իշխին ո՛չ միայն հպատակվելու, այլև այն, թվում է, անկեղծորեն սիրելու (և այն քանդողների գործին դեմ լինելու) ֆենոմենը բացատրող գլխավոր մետաֆորներից:

5. Ինֆրակառուցվածքային իշխ

Վերը ես նշեցի, որ ժողովրդավարությունները հաճախ շատ բարձր մակարդակի թափանցիկություն են պահանջում և ներդնում, ինչն ինչ-որ իմաստով կաշկանդում է մարդկանց ազատությունը: Հիմա թափանցիկության մասին էլ ասեմ: Որքան ավելի է հասարակությունը գնում դեպի մասնակցային կառավարման համակարգ, այնքան ավելանում է նրա այն իշխը, որն անվանվել է *ինֆրակառուցվածքային իշխ*: Կարող է նաև անվանվել *թափանցիկության իշխ*: Եթե բուրգային համակարգում բռնության իշխն է գլխավորը (ֆիզիկական բռնության, հոգեբանական կամ դրանց սպառնալիքը), ապա որքան ավելի ոչ-բուրգային, ժողովրդավարական է համակարգը, այնքան ավելի համատարած է դառնում ինֆրակառուցվածքային իշխը: Այն հարցերը, որոնք ակտիվորեն քննարկվում են հասարակություններում՝ որտեղ է ավարտվում մարդկանց

³² Տե՛ս Էսէռների մասին այստեղ.
https://en.wikipedia.org/wiki/Socialist_Revolutionary_Party

տե՛ս Նարոդնայա վոլյա-ի մասին այստեղ.
https://en.wikipedia.org/wiki/Narodnaya_Volya

³³ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/E._L._Doctorow

³⁴ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Stockholm_syndrome

անձնական կյանքի privacy-ին (անձնական կյանքի գաղտնիությունը, անթափանցությունը) և սկսվում թափանցիկությունը, – լինի պսակաժահրի հետ կապված թե այլ հանգամանքների, – այդ ամենը վերաբերում է ինֆրակառուցվածքային իշխին:

Մանկուր Օլսոնն ինֆրակառուցվածքային իշխի էությունը պատկերավոր կերպով ձևակերպեց մի 25 տարի առաջ գրած իր մի շատ կարևոր հոդվածում³⁵: Պատկերացնենք Դյունայի «Վիկոնտ դը Բրաժելոն» գիրքը՝ «Տասը տարի անց»-ը: Ֆուկեի և դ'Արտանյանի պատմությունը երբ Լյուդովիկոս 14-րդը որոշում է Ֆուկեին՝ իր գլխավոր նախարարին, բանտարկել, Ֆուկեն ձի է հեծնում և արշավում է դեպի իր կղզին: Փոքրիկ կղզի է, մայրցամաքից ոչ հեռու, լեռնային, Ֆուկեն այնտեղ ամրոց է կառուցել: Եթե Ֆուկեն՝ Ֆրանսիայի ամենահարուստ մարդը, ֆինանսների նախարարը, հասնի իր կղզին, Լյուդովիկոս 14-րդը չի կարողանա նրա հախից գալ, որովհետև կղզին պաշարելը կպահանջի շատ մեծ ծախս, երկար տարիներ, և անհայտ է՝ պետական զորքը կկարողանա՞ գրավել կղզին, թե՛ ոչ: Կղզին լավ պաշտպանված է, Ֆուկեն ունի սեփական զորք:

Բայց ի՞նչ է տեղի ունենում: «Ավաղ», պրոտագոնիստը՝ հերոսը, դ'Արտանյանը, նկատում է, որ Ֆուկեն ձի հեծնեց, և ինքն էլ է ձի հեծնում ու նետվում Ֆուկեի հետևից: Եվ ի վերջո նրան բռնում է:

Լեգիտիմություն և լեգիզմ

Սա բռնատիրական իշխի իրադրության օրինակ է. մարդը թե փախավ՝ փախավ, բռնակալը նրան չի կարողանա որսալ: Սակայն եթե բռնեց, երբեմն կարող է առանց որևէ «երկրային» օրենքի վրա հիմնվելու դատ ու դատաստան տեսնել: Չէ՞ որ նրա ուժը, տվյալ դեպքում՝ թագավորի, գալիս է «երկնքից»՝ աստծոց: Բոլոր ռեժիմները, բոլոր իշխերը փորձում են լեգիտիմանալ, «արդարանալ» այս կամ այն կերպ: Թագավորական ռեժիմներն «արդարանում էին», պնդելով, որ իրենց իշխն աստծոց է՝ աստված է իրենց տոհմին իշխ կարգել: Ժողովրդավարություններն իրենց ռեժիմն ամրապնդում են ժողովրդի կամքին հղում անելով: Ավտորիտար համակարգերը կարող են օգտագործել ձևական ժողովրդավարական ատրիբուտները՝ ձևական ընտրություն և այլն, բայց նաև հաճախ ապավինում են «քարիզմային»՝ ղեկավարի՝ ալֆա որձի (դա հիմնականում որձ է) կամ ամբողջ խունտայի հեղինակությանը:

³⁵ Տե՛ս «Նստակյաց ավազակի տեսությունը» բացատրված այստեղ (Теория оседлого бандита, ռուսերեն). https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%B4%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B0 Տե՛ս նաև «Ելուզակություն և թալան» հոդվածն այստեղ (ռուսերեն). <https://www.gtergab.com/ru/news/media/banditism-and-pillage/97/>

Բռնատիրական ռեժիմները, հաճախ՝ ասենք, հեղաշրջումների արդյունքում առաջացած, կարող են չունենալ ֆորմալ լեգիտիմացիա, ֆորմալ արդարացում – թե ինչու է հենց այս խումբը՝ խունտան կամ անձը, եկել և մնում իշխանության: Այդ դեպքում նրանք իրենց իշխան արդարացնում են «արտակարգ իրավիճակով» և իսկույն սկսում փնտրել տարբերակներ, որպեսզի լեգիտիմանան, ասենք՝ պլանավորում ընտրություններ: Եթե որևէ տարածք և հասարակություն կամ դրա մաս իշխվում է առանց իշխի լեգիտիմության շղթան վերականգնելու կամ գոնե պնդելու, որ այն ունեն, այդ իշխը դառնում է շատ խախտու և կարող է արագ փլվել: Այս հարցերում այստեղ շատ խորանալ չի լինի, բայց կարելի է ծանոթանալ բազում գործերի, գոնե սկսած Մաքս Վեբերից, շարունակած՝ Կառլ Շմիդտով³⁶, Միշել Ֆուկոյով³⁷ մինչև Զիորջիո Ագամբեն³⁸:

Ոչ-ժողովրդավարական համակարգերի ֆորմալ լեգիտիմացիայի հնարավոր կիրառականներից մեկը *լեգիզմ*³⁹ է: Դա այն դեպքն է, երբ ռեժիմն իր յուրաքանչյուր քայլ փորձում է արդարացնել՝ ձևականորեն այն օրենքին համապատասխանեցնելով (կամ օրենքը համապատասխանեցնելով իշխի կամայական ցանկությանը): Այլ դեպքերում գործում է «իսկական» օրենքը, որը դասական մեկնաբանությամբ պիտի լինի անաչառ, այսինքն՝ «կույր»: Թե որ դեպքերում է այն այդպիսին՝ դա էլ առանձին քննարկման առարկա է:

Ինֆրակառուցվածքային իշխի դեպքում (որը պարտադիր չէ, որ լինի իդեալական իմաստով ժողովրդավարական, սակայն հաճախ մոտ է ժողովրդավարականին, քանի որ տեխնոլոգիական պրոգրես ապրող և ապրած հասարակության իշխի ձևն է – թեև Չինաստանը կարող է հակառակ օրինակ մեկնաբանվել) իրադրությունը հակառակն է. ո՛չ մի Լյուդովիկոս 14-րդ, ո՛չ մի բռնակալ չի կարող առանց դատ և դատաստանի սպանել իր որևէ հպատակին: Նա անպայման օրենքով սահմանված որոշակի պրոցեդուրաների պիտի դիմի, եթե ուզում է պատժել ինչ-որ մեկին: Սակայն փոխարենն իշխան ամեն պահի գիտի, թե հպատակը որտեղ է գտնվում. իշխից չես փախչի: Նա չունի կամայական արարքի իրավունք, սակայն նրանից նաև հնարավոր չէ թաքնվել: Հիշենք Ասանժի օրինակը⁴⁰:

Եթե ինֆրակառուցվածքային իշխան էլ արդար չէ, ինչը հաճախ հավանական է, ապա կրկին դիմում է լեգիզմի. քիչ թե շատ կամուֆլյաժ պիտի անի, որպեսզի ապստամբության հավանականությունը փոքրացնի, իբր՝ իրենք ավելի արդար հասարակություն են,

³⁶ Տե՛ս Կառլ Շմիդտի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Carl_Schmitt

³⁷ Տե՛ս Միշել Ֆուկոյի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault

³⁸ Տե՛ս Զիորջիո Ագամբենի ուսմունքի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Giorgio_Agamben և այստեղ. <https://press.uchicago.edu/Misc/Chicago/009254.html>

³⁹ Տե՛ս լեգիզմի մասին Armenia 3.0 գրքում (էջ 98). <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia> (անգլ.)

⁴⁰ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Julian_Assange

քան կամայականություններին տրվող բռնակալն էր: Այդպիսի հասարակություններում՝ ինչպես և ժամանակակից հասարակությունների գերագույն մեծամասնությունում, անպայման պրոցեդուրա (ընթացակարգ) պիտի լինի, առանց պրոցեդուրայի մարդու հախից գալը քրեական արարք է: Թեև հաճախ պրոցեդուրան այնպես չի գնում, ինչպես պիտի գնար. պատկերացնենք, բռնակալը բռնում է մեկին և հանձնում է դատարանին: Իսկ դատարանը, որքան էլ կախված լինի օրվա բռնակալից, ունի նաև անկախ գործողության լուսանցք, ունի օրենքը, որին պիտի հղում անի: Եվ նա բաց է թողնում կամ արդարացնում է բռնակալի կողմից հետապնդվողին, ամեն դեպքում՝ այն պատիժը չի տալիս, ինչ բռնակալն էր ակնկալում: Կամ՝ հակառակը. ժողովրդավարական թույլ իշխանության դեպքում ավտորիտարիզմին աջակցող դատական համակարգը պատշաճ կերպով չի պատժում մեղադրյալներին, քանի որ իրենք այդ դատական համակարգում ներգրավվածների քաղաքական համակիրներն են, ասենք թե: Այս դեպքում դատարանը կեղծ կերպով հայտարարում է, որ ինքն անկախ է գործադիրից: Իսկ եթե իրոք ուզում է անկախ լինել՝ հաճախ գերադասում է, որպեսզի դատավարությունը բաց լինի՝ թափանցիկ, որպեսզի հանրային կարծիքը թույլ չտա, որ իր որոշման վրա ազդի գործադիրը⁴¹:

Ձայն դահլիճից

Тройка-ները:

Մեզանում, ինչպես և Սովետական Միության սկզբնական շրջանում, իշխի կողմից մեկնաբանվում է, որ դատարանը «նախկիններն» են ու բաց են թողնում, ում որ իշխն ուզում է, որ բաց չթողնեն: Тройка-ն ինչու էր ներդրվել. որովհետև սովորական, «նորմալ» դատարանը չէր աշխատելու, չէ՞, երբ առանց դատ-դատաստան էր պետք մարդկանց հախից գալ: Тройка-ն արտադատարանական օրգան է, որ հաշվեհարդար է տեսնում անցանկալիների հետ, վերադասի հրամանն է կատարում: Կարելի է ասել, որ սա *անցումային արդարադատության* այլասերված տարբերակ է՝ մարդու իրավունքներին հակասող: Նրանք, ծաղրանքով ասեմ, հենց նույն վիճակում էին, ինչ մենք՝ այսօր, երբ դատարանը չի աշխատում կամ լավ չի աշխատում: Դրա համար тройка-ներ մտցրեցին: Դա նաև ռեպրեսիաների քանակի հետ է կապված – երբ չափից դուրս շատ մարդու հախից պիտի գամ՝ դատարանը պարզապես չի հասցնում: Մեր դատարանը, գիտենք, այնքան ծանրաբեռնված է, որ, նույնիսկ չնայած վաղ սովետական

⁴¹ Ընթացակարգի հասկացությունը և դատական համակարգը քննարկված տե՛ս նաև հաջորդ.՝ Վարսեր Կարապետյանի հոդվածում:

ռեպրեսիաների ոճից հեռու է, սակայն գործերի քանակը քչացնել չի կարողանում, այն միայն ավելանում է:

Հիմա տեսնենք մեզ մոտ ինչ կմտցնեն՝ պողպատե տրոյկա-ներ, թե թավշյա, թե ինչպիսի (կատակ): Իհարկե, ոչ մի «տռոյկա» էլ չեն մտցնի: Սակայն դատական գործերի քանակը, դատավորների պակասը, մասնագետների պակասը նաև ի՞նչ են ցույց տալիս: Որ մեզանում, նախ, շատ կոնֆլիկտային հասարակություն է՝ չափից դուրս շատ գործեր են գնում դատարան⁴², և երկրորդ՝ չկան կոնֆլիկտների արտադատարանական լուծման զարգացած համակարգեր (հեղինակավոր ոչ ֆորմալ միջնորդներ, արբիտրաժ և այլն), բացի բռնությունից, ասենք՝ գողական համակարգից և այլն, որին ավելի լավ է, բնականաբար, չդիմել, և որը պիտի վերանա:

Վերադառնանք ինֆրակառուցվածքային իշխին: Այն հիմա գերիշխող իշխն է: Դու կարող ես հանգիստ լինել, որ առանց պրոցեդուրայի անարդար կերպով պետությունը քեզ երբևէ ռեպրեսիայի չի ենթարկի, բայց կարող է անարդար կերպով ենթարկել պրոցեդուրայով՝ մեկ, երկրորդը՝ կարող են ոչինչ չանել էլ, բայց նրանք կուտակում են քո մասին ամբողջ ինֆորմացիան և պետքն եկած տեղը լույս աշխարհ կհանեն: Իհարկե, փառք աստծո, Հայաստանում սա դեռ չի հասել բացարձակ տարբերակի, նաև որովհետև այստեղ տեխնոլոգիաները հետամնաց են: Բայց հավանական է, ինչ-որ մեկը նաև Հայաստանի բոլոր բնակիչների մասին արդեն ունի հսկայական քանակով տեղեկատվություն: Եվ դու ուր էլ գնաս, աշխարհի ո՞ր ծայրն էլ գնաս՝ դու, այսպես ասած, «под колпаком» ես. ամեն ինչ գիտեն. թե դու որտե՞ղ ես գտնվում, ո՞վ ես, ի՞նչ ես, ի՞նչ ես արել, ո՞ր օֆշորում է գողնո՞ղ: Պարզապես գուցե տվյալ պահին դեռ չեն օգտագործում:

Սա է ինֆրակառուցվածքային իշխը, որը հիմա գերիշխող է դառնում: Հետաքրքիր հարցեր են առաջանում, դրա հետ կապված: Օրինակ, մենք չգիտենք, թե որտե՞ղ է Վանո Սիրադեղյանը⁴³: Արդեն տասնյակ տարիներ նա Հայաստանում չէ, նա թաքնված է ինչ-որ տեղ, հուսով եմ, որ մահացած չէ, որովհետև երևի այդ դեպքում կիմացվեր: Բայց որտեղ է նա՝ մեծ մասը չգիտի: Երևի Հայաստանում կա մի չորս-հինգ մարդ, որոնք գիտեն, բայց գաղտնիքը լավ են պահում: Բայց պարզ է, որ դա միայն մե՞նք չգիտենք: Երևի թե աշխարհի բոլոր երկրներում ով ուզի՝ իշխերում գտնվողները, շատ լավ էլ գիտեն, թե նա որտե՞ղ է, որովհետև այլապես անհնար է դա

⁴² Եթե հետազոտվեր, գուցե պարզվեր, որ դա նորմալ է. իրար չեն կոտորում, փոխարենը դատարան են գնում: Հավատում են, որ պետությունը գործում է և հարցը կլուծի:

⁴³ Այս ելույթը տեղի է ունեցել 2021 թ. հուլիսին, երբ դեռ անհայտ էր, որ Վանո Սիրադեղյանը վախճանվել է:

բացատրել. մի՞թե հնարավոր է այսօրվա օրով այդպես լավ թաքնվել ինֆրակառուցվածքային իշխից:

Չայն դահլիճից

Այսինքն՝ ինֆրակառուցվածքային իշխը ենթադրում է, որ պիտի լինեն ինստիտուտներ և ընթացակարգեր, և դրանք պիտի լինեն որոշակի չափով արդար, և սակայն էլի արդյունքը կարող է լինել արդար կամ ոչ արդար որոշում:

6. Բարդ համակարգ

Արդարն այստեղ՝ իշխի տեսակետից, ես կբնորոշեի որպես **մարդկանց համաձայնություն՝ դրան ենթարկվել:** Ադապտացիայի կարողություն: Այսինքն արդարը պայմանական է, պայմանավորվածություն է: Իհարկե, մարդու բնույթին և մշակույթին՝ արդարության նրա զգացումին որոշ չափով ադապտացված: Արդարը ո՛չ թե այն է, ինչ դու ուզում ես և համարում ես արդար, այլ շատ ընդլայնված տիրույթ ունի և ավարտվում է այնտեղ, որտեղ մարդն ապստամբում է: Մինչև այդ արդար է, հա՛: Հոբսն ու Լոքն իրար մի քիչ խառնված են այս ասածումն հանդես գալիս, և բնական է՝ մարդկային հասարակության մեջ միշտ էլ խառնված են հանդես եկել: Ուժն ու արդարությունը, բռնի իշխն ու լեգիտիմ իշխն իրար հետ խառնված են հանդես գալիս իրավական ամեն ասպարեզում: Այդքանով՝ այդ: «Պիտի»: Ինստիտուտները հենց նրա համար են՝ որ զսպեն անարդարությունը: Մենք մինչ այժմ իշխի, այսպես ասած, «голая власть»՝ *մերկ իշխի* կոնտեքստում էինք խոսում: Դրա համար ես ինստիտուցիաների մասին չեմ խոսել մինչ այս: Բայց ինստիտուցիաների մեծ մասը «մերկ իշխի» համեմատ ավելի «հաջորդ փուլի» կառույցներ են, նրա շնորհիվ են ձևավորվել, իշխի «արյուն» է հոսում նրանց «երակներում»: Եվ, ինչպես լեգիզմի ֆենոմենն է ցույց տալիս, իրենց գործունեությունը նույնպես կարող է շա՛տ հեռու գնալ արդարության պահանջից:

Իշխն ինքը խոշորագույն ինստիտուցիա է, միաժամանակ՝ ամեն ինստիտուցիայում առկա «էներգետիկ դաշտ», որն այդ ինստիտուցիաների բնույթը կազմակերպող խոշոր գործոններից մեկն է: Եկեք նաև պայմանավորվենք, ինստիտուցիա ասելիս ինչ ենք հասկանում, այո՞: **Դազլաս Նորթն**⁴⁴ **ինստիտուցիան սահմանում է որպես «խաղի կանոններ»,**

⁴⁴ Տե՛ս Դազլաս Նորթի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Douglass_North

այսինքն՝ ո՛չ թե (միայն) որպես «իր», «առարկա», (շոշափելի) կազմակերպություն, այլ՝ որպես օրենքի, ավանդույթի և այլնի համաձուլվածքներ, գործունեություն ըստ որոշակի տարբեր կանոններ իրագործելու՝ մարդկային հարաբերությունների հանգույցներ: Ինստիտուցիաների հետազոտությունը նեոինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության մոտեցման կողմից բացատրեց, թե ինչու միշտ չէ, որ մարդը գործում է ռացիոնալ կերպով (կամ՝ գրեթե երբեք չի գործում այդպես): Դա հասկանալում մեծ դեր խաղաց ամերիկահայ տնտեսագետ Արմեն Ալչյանի հոդվածը, գրված 1950-ականներին՝ QWERTY-ի (ՃՓՐՍՄՈՒԿԸ) մասին: ՃՓՐՍՄՈՒԿԸ, ինչպես գիտենք, գրամեքենայում տառերի դասավորությունն է: Երբ 1860-ականներին սկսեցին արտադրվել մեխանիկական գրամեքենաներ, դրանցում տառերը պիտի դասավորվեին այնպես, որ ամենահաճախ օգտագործվողները միմյանցից հեռու լինեին, որպեսզի լծակները, թղթին գալով, միմյանց հազվադեպ խանգարեին: Սակայն երկրորդ համաշխարհայինի տարիներին ԱՄՆ-ում արդեն օգտագործվում էին էլեկտրական գրամեքենաներ, որոնք այդպիսի խնդիր չէին առաջացնում: Նախագիծ առաջարկվեց՝ գրամեքենաների վրա տառերի դասավորությունը փոխել, հաշվարկվեց, որ դրանց սովորական՝ այբուբենին համապատասխան դասավորումը հսկայական գումարներ կխնայեր: Սակայն այդ նախագիծը տապալվեց, քանի որ այն երկարաժամկետ օգուտը, որ այդ բարեփոխումը կբերեր, ստորադասվեց այն կարճաժամկետ վնասին, որը պիտի հասցեագրվեր, որպեսզի բոլոր մեքենագրուհիները (իսկ դրանք, բնական է, -ուհի էին) ստիպված վերամարզվեին QWERTY-ի փոխարեն այբբենական դասավորությամբ ստեղծաշարն օգտագործել կարողանալու համար: Այժմյան համակարգչային ստեղծաշարերի դեպքում այդ խնդիրն այլևս գոյություն չունի, և այդ դասավորությունն այդպես էլ շարունակում է կոչվել՝ typewriter, «գրամեքենայական»: Հետաքրքիր է, որ, քանի որ հայերեն տառերը ներդրվում են անզլերեն ստեղծաշարի վրա, առաջացել է հատուկ՝ keyboard տերմինը, որը նշանակում է, որ հայերեն տառերը տվյալ դեպքում դասավորված են ոչ թե ՃՓՐՍՄՈՒԿԸ տարբերակով, այլ՝ անզլերեն ստեղծաշարի տառերին մոտավոր համապատասխանությամբ: Այդպես, ինստիտուցիան՝ սովորույթը, կանոնը, մանավանդ եթե մասսայական է, ինդուստրիալ և համատարած, հաճախ գերադասվում է պրոգրեսի նկատառումներին, որը պահանջում է նոր կանոն առաջադրել և դրա ընդունման համար արագորեն մեծ ներդրում անել, ինչին դժվար են համաձայնում՝ նույնիսկ եթե հետագայի երկարաժամկետ օգուտը շատ ավելի մեծ է լինելու: Այդպիսով պրոգրեսը նշանակալիորեն դանդաղում է, և բարեփոխումները՝ նույնիսկ նրանք, որոնք քաջ հայտնի է, որ անվերապահորեն օգուտ կտան՝ չեն արվում: **Կարո՞ղ եք արդյոք այլ նման օրինակներ քննարկել:**

Ինֆրակառուցվածքային իշխի վրա հիմնված զարգացած ժամանակակից ժողովրդավարական համակարգն ամենաբարդ համակարգն է: Այն պարունակում է իշխի բոլոր տեսակի դրսևորումները՝ տարբեր մակարդակներում: Այնպես չէ, որ այն ունի միայն ընտրովի ալֆա որձ և ներքևում՝ ամբոխը, որը նրան ենթարկվում է, և որին նա սիրաշահում է: Սա զուտ պոպուլիստական ինչ-որ բան կլիներ: Բայց կան հասարակությունում, իրոք, ինստիտուցիաները: Դրանցից որոշները կլոր սեղանի սկզբունքով են աշխատում, որոշները՝ բուրգի, ասենք՝ բանակը, որոշները, կրկնելով, ասենք, պետական իշխի սկզբունքը ավելի փոքր մասշտաբով՝ ռեֆերենդումային, պլեբիսցիտային տարբերակով և այլն: Այս համակարգը հենց իր բարդությամբ՝ ինստիտուցիաների բարդությամբ է ճկուն և հարմարվող, ադապտացվող համակարգ: Այդ է պատճառը, որ այն քանդելը շատ դժվար է ոչ միայն դրսից, այլև ներսից:

Որքան ավելի զարգացած և բարդ է համակարգը, որքան ավելի ինստիտուցիոնալիզացված է, որքան ավելի ինֆրակառուցվածքային, որքան ավելի շատ կան որոշումների ընդունման և իրագործման եղանակներ այդ համակարգում, որքան իշխերի ճյուղերն ավելի իրարից բաժանված են և տարրալուծված տարբեր ինստիտուցիաների մեջ, որքան հասարակությունն ավելի մերված է պետության հետ՝ այնքան ավելի կայուն է: Ամենապարզունակն ու անկայունը պարզ բուրգային բռնատիրությունն է՝ ստրկության վրա հիմնված: Որովհետև մարդկանց ազատության վրա իշխելու համար անհրաժեշտ կոնտրոլը՝ վերստուգիչ համակարգը, պիտի այդ դեպքում անընդհատ ուռճանա և չհերիքի / չի հերիքելու: Եթե մարդիկ ազատ չեն իրենց ստեղծագործականությունը դրսևորելում՝ նրանք իրենց կդրսևորեն տգեղ ձևերով՝ համակարգը քանդելով, ամեն դեպքում՝ դիմադրության միջոցով: Թեկուզ եթե բռնի դիմադրության չդիմեն՝ կծաղկի կոռուպցիան, գործի փոխարեն «տուֆտա» արտադրելը և այլն: Դա հաշվի առնելով, բարդ համակարգերն անընդհատ մտահոգվում են այդ հարցով՝ ոչ միայն ֆորմալ, պետական ինստիտուցիաների կանոնները զարգացնելու, այլև՝ ոչ ֆորմալ նորմերն ու կանոնները, ավանդույթները, հասարակական մշակույթը, վարքը կարգավորող կանոնները ձևավորելու հարցով: Նրանք անընդհատ զբաղված են պետական, պաշտոնական օրենքները հասարակական վարքի ձևերին համապատասխանեցնելու, և՛ հակառակը, խնդրով: Դպրոցը, բանակը, նույնիսկ քերականությունը ծառայում են այդ նպատակին: Որովհետև պետական, պաշտոնական կանոնները, մի կողմից, իրենց նպատակին՝ տրամաբանությանը, արդարությանը համապատասխանելուց կարող են շեղվել՝ պետական ապարատի անընդհատ ուռճացման, բյուրոկրատիայի կանոնն ու կոնտրոլը՝ անելիքին, արդյունքին գերադասելու պատճառով: Այդ դեպքում պետությունը

հետամնաց է դառնում կյանքի փոփոխվող հոսքի համեմատ, մարդկանց կարիքների և սպասելիքների համեմատ: Մյուս կողմից՝ պետությունը կարող է որոշ հարցերում ավելի առաջադեմ լինել, քան հանրությունը, և պահանջել փոփոխություն, որը հանրության մշակույթի մեջ դեռևս չի տեղավորվում:

Սթիվըն Փինքըրն⁴⁵ ասում է, որ կոպիտ բռնի ուժի, ֆիզիկական բռնության քանակը՝ պատերազմները և այլն, գլոբալ մասշտաբով քչանում են: Դա, իհարկե, հարյուր տոկոսանոց ճշմարտություն չէ, սակայն գլոբալ վիճակագրությունը տվյալ պահին դա է ցույց տալիս: Փինքըրը լայնորեն քննադատվել է, սակայն իր ասածը որոշակի հիմք պահպանում է: Դա, իհարկե, բարդ համակարգերի զարգացման շնորհիվ է, ինչպես որոշ երկրների ներսում՝ այնպես էլ գլոբալիզացիայի և համացանցի տարածման միջոցով: Դա, իհարկե, «անձամբ» մեզ չի օգնում կամ մխիթարում, որովհետև մենք հենց նոր ընկանք այն «փոքրիկ» պատմական սխալանքի մեջ, որն ասում է, որ մեր հայերիս, և մեր տարածաշրջանի դեպքում այդ ստատիստիկ օրինաչափությունը կարծես չի աշխատում. մեզանում բռնությունը, մեր հանդեպ բռնությունը և մեր տարածաշրջանում բռնությունը ծաղկում են այնպես, որ, թվում է, գլոբալ այս միտումը կամ սխալ է, հնարանք, հերյուրանք, կամ մեր հաշվին է, այսինքն մենք սխալանքի տիրույթում ենք, և, եթե աշխարհը գնում է դեպի ավելի արդար ու հավասարակշռված համակարգ՝ դա լինելու է ի հաշիվ մեզ:

Բայց գլոբալ մասշտաբով՝ Սթիվըն Փինքըրի գլխավոր փաստարկն է, որ համաշխարհային պատմության կտրվածքով բռնությունը քչանում է: Ո՛չ թե 19-րդ կամ 20-րդ դարերից սկսած, այլ՝ եթե դիտես ողջ (հայտնի, ֆիքսված) պատմությունը սկզբից մինչ այսօր:

Ձայն դահլիճից

Իսկ կարո՞ղ ենք ասել, որ ժողովրդավարական հասարակությունում, երբ որ կան տարբեր խմբեր, որոնք ունեն տարբեր իշխեր, և այդ իշխերը միմյանց չեն համաձայնում՝ շահերի բախում է տեղի ունենում: Նրանք երբեմն չեն գալիս համաձայնության, և դա կարող է ինչ-որ տեղ նաև թուլացնել տվյալ պետությունը կամ հասարակությունը, որովհետև տարբեր խմբերի այդ բախումը նորից ստեղծում է, ինչ-որ իմաստով, Հորսի ասած պատերազմը՝ «բոլորը բոլորի դեմ»:

⁴⁵ Steven Pinker, *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*, 2011: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Better_Angels_of_Our_Nature

7. Միջազգային հարաբերություններ

«Շահերի բախումը» տերմին է. վերն ասացինք: Թեև երկու տարբեր սուբյեկտների կոնֆլիկտը նույնպես կարող է դիտարկվել որպես նրանց ունեցած՝ միմյանց հակասող շահերի բախում, սակայն որպես տերմին դա այլևս այլ բան է նշանակում. «շահերի բախում» ասում են մեկ մարդու «գլխում» տարբեր շահերի բախմանը: Կոնֆլիկտը կարելի է պարզապես «բախում» ասել, եթե կա կոնֆլիկտ (բախում)՝ ուրեմն կողմերն ունեն նաև հակադրվող շահեր, բնականաբար⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է ձեր հարցին: Կան թույլ հասարակություններ և ուժեղ հասարակություններ կամ պետություններ: Ես ուզում եմ անցնել միջազգային իրավունքի և օրենքի խնդրին: Դա կապված է ձեր ասածի հետ: Հետո կանդրադառնամ ձեր ասածին: Մեզանում դա էլ է շատ ուժեղ նախապաշարումների նյութ. մարդկանց մեծ մասը չի հասկանում միջազգային հարաբերությունների էությունը, ինչպես չեն հասկանում ինֆրակառուցվածքային և ֆիզիկական բռնության վրա հիմնված իշխի տարբերությունը, ինչպես և չեն հասկանում այն գրադացիան, թե ինչպե՞ս է իշխը կամաց-կամաց, պայքարի միջոցով, դարերի ընթացքում դառնում ավելի ու ավելի ժողովրդավար: Նույն կերպ էլ՝ չեն հասկանում տարբերությունը միջազգային օրենքի և ներպետական օրենքի միջև:

Իհարկե, դա կուրսերի, դասավանդվող առարկաների հսկայական նյութ է, ինչպես և այս ամբողջ պատմությունը՝ իշխի մասին, բայց կարծ եթե փորձենք ձևակերպել, ինչո՞ւ են բուրգերը կազմավորվել: Արդեն ասացի, չէ՞, որ այդ ալֆա որձը սկսել է շահագործել, թալանել, կամ՝ ով որ իր սպառնալիքի դիմաց չէր տալիս սպասվելիք հարկը, տուրքը՝ խփում-սպանում էր. այդպես դարձել է ինչ-որ մի խմբի առաջնորդ: Եվ այդ խումբը պաշտպանվում էր թշնամիներից՝ այլ բռնի գոփողներից⁴⁷: Եվ ինչո՞ւ հիմա չկա համաշխարհային կառավարություն: Որովհետև մինչև հիմա այդ խմբերի զարգացումը եկել է այն աստիճանի, որ ամենամնայուն

⁴⁶ Որոշ տերմինների (օրինակ՝ «կոնֆլիկտ», «նախագահ») հայերեն թարգմանության խնդիրները տե՛ս այստեղ. <https://groghutsav.am/2021/12/16/տերմինների-թարգմանություն-և-այլև-գևո/>

⁴⁷ Այն, որ մարդկանց կողոպտելն ու ստրկաբար աշխատեցնելն ավելի շահավետ է, քան սպանելը, մարդկային քաղաքակրթության կողմից հայտնաբերվեց զարգացման շատ վաղ շրջանում: Այդ է նաև պատճառը, ինչու նացիստների մոտեցումը դեպ մարդը այդ անսպառ ռեսուրսը, այդքան զարմանալի և վայրագ էր համարվում, երբ նրանք գերադասում էին որոշ ազգերի ներկայացուցիչների սպանող շահագործմանը: Նույն աննորմալությունը կա ցանկացած ցեղասպանության պարագայում, երբ շահագործման օգուտը ստորադասվում է ոչնչացման օգուտին, արդյունքում ապամարդկայնացնելով հանրությանը (նախ և առաջ նրանց, ովքեր մասնակցեցին սպանողին որպես սպանող):

ադապտացվող տարբերակը մնում են զուտ պետությունները: Պետությունների՝ իրար կողք գտնվելը և փոխհարաբերություններն են որոշում միջազգային հարաբերությունները: Հիմա նույնիսկ մարդկությունն այնքան է զարգացել, որ պետությունները, համենայն դեպս՝ նրանցից ճանաչվածները, դարձել են նաև ՄԱԿ-ի անդամ: Այսինքն ստեղծվել է համաշխարհային պրոտոկառավարություն կամ քվազիկառավարություն: Կա միջազգային օրենք: Կան այլ ռեգիոնալ միջազգային կազմակերպություններ: Այդ ամենը հայտնի է: Բայց ի՞նչն է տարբերությունը. որ Հոբսի «բնական վիճակը» շատ ավելի նման է համաշխարհային միջպետական իրադրությանը, քան պետությունների մեծ մասի ներպետական իրադրությանը:

Շատ կոպիտ ասած, չէ՞ որ մենք «օրենք» ասելիս պետք է հասկանանք ո՛չ միայն պետական գրված օրենքը, ո՛չ միայն աշխատող օրենքը, այլև՝ չաշխատողը, նաև՝ չգրված ավանդույթը, նորմը. այդ բոլոր կանոնները, ասենք՝ ներկազմակերպչական կանոնները, նաև՝ պարզապես մարդկային լեզուն, որը նույնպես նորմերի համակարգ է: Երբ մենք նայում ենք այդ բոլորին և դրանց խախտումների պատմությանը, մենք տեսնում ենք, որ ցանկացած ներհասարակական իրադրության մեջ ավելի քիչ այդպիսի օրենք, կանոն, նորմ, պայմանավորվածություն է խախտվում ամեն միավոր ժամանակի մեջ, քան՝ չի խախտվում: Հենց դա՛ է ձեր դիտարկման պատասխանը. **կոնֆլիկտներն արտիկուլացնելը (հոդաբաշխ կերպով արտաբերելը, ինչը պահանջում է շատ զարգացած լեզու, ոճեր, բարդ և տարատեսակ կերպով արտահայտվելու՝ մարդկանց զարգացած կարողություն, տարբեր կրիչներով նաև) և հիմնականում ոչ բռնի միջոցներով լուծելը բարդ, զարգացած համակարգի առանձնահատկությունն է:** Պարզունակ համակարգերում է, որ հիմնականում բռնի ուժն է կարգավորիչը՝ քուչի խուժանի դեպքում, Գուլագում, Հարավային Կովկասում և նման դեպքերում: Մնացած բոլոր դեպքերում կան պրոցեդուրաներ, և դրանք այնքան շատ են և բազմազան, որ թույլ են տալիս կոնֆլիկտները լուծել առանց ֆիզիկական կամ հոգեբանական բռնության դիմելու: Կոնֆլիկտները լուծվում են թուլացած «հաղթանակ-պարտություն» տարբերակով, երբ «պարտվողն» ընդունում է լուծման «քաղաքակիրթ» (կամ ընդունված), պայմանավորված տարբերակը, քանի որ մեծ համակարգից կոնտեքստային օգուտը՝ «բնական վիճակի» բացակայությունը, ավելին է, քան վնասը, չնայած «պարտությանը»: Նա համաձայն է այդ կանոններին: Իսկ եթե ոչ՝ նոր գործի է դրվում բռնությունը, հարկադրանքը՝ ոստիկանությունը, ԴԱՀԿ-ը և այլն:

Իսկ միջազգային հարաբերություններում մենք այդ երաշխիքը չունենք. այնտեղ չկա «ուստիականություն». միջազգային օրենքը գտնվում է շատ ավելի սաղմնային վիճակում:

Միջազգային կանոնների, նորմերի, օրենքների ցանցը նոսր է, ոչ միայն որովհետև դրանք ավելի ջահել են, քան դարավոր, եթե ոչ հազարամյակների ընթացքում ձևավորված ներպետական նորմերը, այլև որովհետև դրանք, նույնիսկ եթե արստրակտ կերպով ձևավորված կան, չունեն դեռևս հաճախակի կիրառման փորձ. հաճախ նիհար արստրակցիա են⁴⁸:

Եվ եթե մի որևէ ուժ՝ F, զգում է, որ ինքն X ունի՝ «գրավիտացիոն կարողություն», իսկ այս մյուս F-ը չունի, իսկ կողքերի F-երն ուրիշ բաներով են զբաղված՝ կարող է գալ, տալ-շանսատակ անել և թողնել-գնալ:

Մի անգամ ես այս տարբերությունը սահմանեցի որպես «անանձնական» վերսուս «անձնականացված» օրենքների տարբերություն⁴⁹: Ուժեղ պետությունն իր շրջապատում, ինչպես և ուզուրպատորը պետության ներսում, որը չունի լեգիտիմացիայի որևէ սկզբունք իր իշխի համար, որին համաձայն լինեն իշխվողները, բացի իր բռնի ուժից՝ «անձնականացված» օրենք է: Ներպետական ժամանակակից օրենքը պնդում է, որ «կոյր է», չէ՞, այսինքն ձգտում է լինել «անանձնական», անաչառ, անձերից չկախված՝ «արդար»: Խախտումները, իհարկե, լիքն են, սակայն իդեալը դա է: Անաչառության այդ արժեքը կապված է գիտության անաչառության արժեքի հետ. չէ որ երկար ժամանակ համարվում էր (և հիմա էլ դեռ՝ բավական ուժգնորեն), որքան էլ դժվար է կամ գրեթե անհնարին՝ լինել հետազոտվող նյութից անկախ, – որ գիտական արդյունքն այն է, որը հետազոտողի անձից անկախ է: Նշանակում է, նախորդ փորձի արդյունքը, եթե նույն

⁴⁸ «Նիհար արստրակցիա». այստեղ՝ վերացարկման այնպիսի դեպք, որը, առերևույթ մտածողության գործիք լինելով, իրականում չի օգնում իրական հարցը լուծելուն և նույնիսկ վնասում է, քանի որ զոհաբերում է, իրականության իր մոդելավորման մեջ, երևույթի որոշիչ հատկանիշները: Օրինակ՝ տարածված արտահայտությունները՝ «Մենք անմիաբան ժողովուրդ ենք», կամ՝ «Բոլորս պիտի միավորվենք»: Այստեղ «մենք», «ժողովուրդ», «բոլորս» հասկացությունները նիհար արստրակցիա են, քանի որ չի ճշգրտվում, ի՞նչն է (ովքեր են) ընդգրկվում դրանց տիրույթում, ովքեր՝ ոչ: Ավելին չի պարզաբանվում, արդյոք այդ արստրակտ մարդիկ համաձայն են միավորվել, ո՞ր հարցերի շուրջ, իսկ ո՞ր ոչ, և արդյոք ի՞նչ իրական ձևերով են իրենք միավորվում / միավորված, եթե միավորված են, և ու՞մ հետ: Իհարկե, նիհար արստրակցիաները շատ ավելի բազմազան են, քան այս օրինակները: **Փորձեք դուք առաջարկել նիհար արստրակցիաների օրինակներ:**

⁴⁹ Տե՛ս այստեղ. <https://www.gtergab.com/hy/news/essay/thinking-aloud-about-electric-yerevan/100/>

էքսպերիմենտը դրվեց քիչ թե շատ նույն կոնտեքստում ուրիշների կողմից՝ կկրկնվի: Նույնն էլ դատը. քիչ թե շատ նույն հանցանքի համար պիտի քիչ թե շատ նույն պատիժը տրվի, անկախ նրանից, հանցագործն ով է՝ հարուստ է, իշխան, թե՛ ոչ: Իհարկե, երկու դեպքում էլ լինում են ինչպես միտումնավոր և աններելի, այնպես էլ մտածված և կարևոր, հասկանալի խախտումներ, ինչպես, օրինակ, երբ դատի ժամանակ մեղմացուցիչ հանգամանքներ են հաշվի առնվում:

Այդ «անանձնականացումը» նաև մոդեռնիզմի կարևորագույն հասկացության՝ «օտարացման» պատմական արտահայտություն է: Օտարացումը հնարավորություն է տալիս ուստիկանին չհամարել տմարդի, երբ նա ոլորում է կարգը խախտողի ձեռքերը, և նույնիսկ երբ՝ միայն կարգազանցության մեջ կասկածվողի: Այդպես են «մարդ» մնում դատավորները, բանտապահները կամ նույնիսկ դահիճները՝ իրենք իրենց և իրենց մերձավորների աչքերում: Իրենց դիտում են որպես պետության «գործիք», և եթե պետությունը լեգիտիմ է, այսինքն՝ ըստ օրենքի՝ ժողովրդի քվեով է կազմավորված, ապա իրենք պիտի իրենց գործառույթը կատարեն, և եթե ըստ օրենքի են կատարում, առանց այն խախտելու՝ բռնություն կիրառելու համար անձամբ մեղավոր չեն կարող համարվել: Only business, ինչպես ասում են անգլերեն:

Բայց նույն օտարացումը՝ օտարացնելով մարդուն իր աշխատանքից, կյանքում, իշխում իր տեղը գրավելուց՝ բեկորների է վերածում նրա ամբողջական, միասնական ինքնությունը, և հսկայական ճիգեր են գործադրվում այն հաղթահարելու համար, կյանքի ամբողջականությանը մարդուն մերձեցնելու, նրա ամբողջականությունը վերականգնելու համար: Այդ է պատճառը, օրինակ, որ անարդար բանտապանը՝ վերտուխայը, կամ անարդար դատավորը կամ, ասենք, «տռոյկայի» անդամն այլևս «նորմալ» մարդ չեն համարվում այլ «նորմալ» մարդկանց կողմից, այլ՝ հանցագործ, թեկուզև՝ չպատժված: Եթե իշխի հրամանն անարդար ես համարում՝ ենթարկվել, թե՛ ոչ, դժգոհ ես ենթարկվել, - սա՛ է, որ քննարկվում է անընդհատ պատմության ընթացքում:

Իսկ դ՞նք ինչ եք կարծում:

Օրենքի այդ անանձնականությունն է, որ մեծ մասամբ բացակա է միջազգային հարաբերություններում: Թվում է, Արցախը միջազգային հանրությունը չպաշտպանեց, մինչդեռ Կոսովոն՝ պաշտպանեց, - ուրեմն՝ անարդար է և աչառու: Այո: Եվ դրանից միջազգային օրենքը հերքողները հետևություն են անում, որ եթե ուժ ունենաս կամ ստիպես՝ ինչին ուզես՝ կհասնես: Իմ հետևությունն այլ է. ա) եղիր այնպիսին, որ պաշտպանեն. հիմքեր ստեղծիր, նախագծերի միջոցով, իսկ դրա համար պետք է նաև

արդար եղած լինել, և բ) մենք ուզում ենք, որ աշխարհում միջազգային արդար, «անանձնական» օրենքը զարգանա և գործի, դա Հայաստանին շահավետ կլինի, ուրեմն՝ օգնիր այն զարգացնել, ո՛չ թե հայտարարիր, որ այն չկա:

Չկա ոչ մի վերջնական զսպիչ ուժ միջազգային հարաբերություններում: Երբ կա միջազգային ոստիկան՝ այն կարող է զսպել, և այդ զսպումը նման է Հոբսի օրենքին՝ արդար թե անարդար, բռնի ուժի սպառնալիքի պատճառով՝ ենթարկվում ես: Այդպիսին էր Ռուսաստանը, երբ նրան 19-րդ դարում անվանեցին «Եվրոպայի ժանդարմ» (երբ այն հրով և սրով «կարգուկանոն» էր հաստատում կամ իր գաղութներում, կամ՝ այլ պետությունների, նրանց հրավերով): Այդպիսին էր երկբևեռ համակարգը՝ ԱՄՆ-ի («Արևմուտքի») և ԽՍՀՄ առճակատման՝ Սառը պատերազմի ժամանակ: Եկեք հասկանանք, որ դրա էությունն այն էր, որ, մրցակցելով, մրցակցության պատճառով՝ երկու համակարգերը շատ ավելի փող՝ արժեք, ռեսուրս էին ծախսում «դրսի» աշխարհին տիրապետելու, նրա վրա ազդելու վրա, քան այլապես կանեին: Այսինքն՝ առանց հստակ «նաղդ» շահույթի հեռանկարի, միայն գաղափարական և անվտանգային, գեոպոլիտիկ նկատառումներից ելնելով՝ նրանք ռեժիմներ էին փոխում կամ խրախուսում, անհատույց փող և այլ ռեսուրս շռայլելով աշխարհի շատ ռեժիմների:

Իսկ երբ ԽՍՀՄ-ը կործանվեց, ԱՄՆ-ն էլ կամաց-կամաց դադարեց, չուզեց կամ չկարողացավ համաաշխարհային մասշտաբի աներկբայելի ոստիկանի դերը շարունակել՝ որոշեց զբաղվել միայն իրեն, որպես առանձին պետություն (ոչ որպես աշխարհի համակարգերի կեսի պատասխանատու) շահութաբեր միջազգային քաղաքականությամբ՝ սկսվեցին ուժերի վերաբաշխումներ. զարգանում է Չինաստանը, թուլանում է Ռուսաստանը, և ահա առաջանում են «գրպանիկներ»՝ ուժերի բալանսի՝ իշխերի բալանսի խախտումներ, իշխերի վակուումներ: Այդպիսի իշխային վակուում առաջացավ մեր տարածաշրջանում՝ Ադրբեջանի հարստացման, Ռուսաստանի՝ թուլացման, Էրդողանյան Թուրքիայի՝ հավակնոտ դառնալու արդյունքում, և դա հանգեցրեց 44-օրյա պատերազմին, և այժմ էլ այդ իրավիճակը պայմանավորում է հաջորդող իրադարձությունները:

Թափանցիկությանը զուգահեռ՝ ռեսուրսի ծախսը պետության կողմից ավելի ու ավելի պատասխանատու գործ է դառնում ժողովրդավարություններում, և այլևս իշխը չի կարող իրեն թույլ տալ ընդգրկվել որևէ պատերազմի մեջ, եթե ծախսն ավելին է լինելու, քան՝ սպասվող օգուտը, - և դա խորապես փոխում է աշխարհի գեոքաղաքականությունը, քանի որ ոչ-ժողովրդավարությունները

կարող են իրենց թույլ տալ դա անել: Ժողովրդավարությունները, ուրեմն, իրենց երկրին հասանելիք հնարավոր վնասը հակակշռելու փաստարկով են համոզում իրենց էլեկտորատներին՝ որ որոշակի ռեսուրս իրենց սահմաններից դուրս ծախսելը, այնուամենայնիվ, արդարացված է: Այդ է պատճառը, որ ժողովրդավարություններին անասելի օգուտ է պատերազմներից խուսափելը՝ պայմանավորվելով, իսկ ոչ-ժողովրդավարությունները դա օգտագործում են՝ կամ տեղային՝ լոկալ պատերազմներ ձեռնարկելով (անպատիժ կմնան՝ եթե այդ պատերազմի «ալիքները» շատ չեն վնասում ժողովրդավարություններին), կամ՝ ժողովրդավարություններին նենգասպառնալով՝ շանտաժի ենթարկելով, որ վտանգավոր պատերազմ կսկսեն: Իսկ պատերազմը ոչ-ժողովրդավարությունների համար անհրաժեշտ է (քանի որ իրենց իշխը բավարար չափով լեգիտիմ չէ), որպեսզի և՛ հանրության ուշադրությունը դրանից շեղեն, և՛ դրանից օգտվելով՝ օրենքի գերակայությունն էլ ավելի կրճատեն: Հենց դա նկատի ունի Ագամբենը՝ ասելով «բացառիկ, բացառության իրադրություն» կամ՝ «արտակարգ իրավիճակ»:

«Քուչի կռվում», ինչպես գիտենք, առաջինը հարձակվելն օգուտ է: Առաջինը հարձակվելը նաև օգուտ է «նորմալ» օրենքի պայմաններում, ասենք՝ առաջինը դատի տալը նրան, ում հետ բախման մեջ ես, որպեսզի մարդուն դժվար կացության մեջ գցես, մինչև նա հասցնի դա անել քո հանդեպ: Բայց հատկապես առաջինը հարձակվելն օգուտ է, հակառակորդին անսպասելիության մեջ գցելով, երբ չկա «վերադաս» օրենք: Այս տեքստը, իհարկե, 44-օրյա պատերազմի մասին չէ, և, թվում է, չի կարելի ասել, որ Ադրբեջանն առաջինը հարձակվեց երկու իմաստով. նախ՝ շատ էր ասել, որ կհարձակվի, երկրորդ՝ հայկական կողմը նախորդ պատերազմում տարածքներ էր գրավել: Ինչևէ. միևնույն է, քանի որ շատերը չէին հավատում, որ Ադրբեջանը կհարձակվի և Թուրքիան կմիջամտի՝ նրանց հարձակումն անսպասելի ընկալվեց:

«Ներքին» վիճակում, ի վերջո, ավելի հավանական է, որ բռնության դիմողը համարժեք պատիժ կկրի, քան միջազգային հարաբերությունների դեպքում: Խնդիրը նույնիսկ այն չէ, որ հետո գան քեզնից «վրեժը լուծեն», ասենք՝ քեզ պատժեն, ինչպես, ասենք, Քուվեյթի առաջին պատերազմի ժամանակ. երբ Իրաքը Քուվեյթը գրավեց, հետո համաշխարհային, միջազգային հանրությունը եկավ և պատժեց: Բայց «նախահոբսյան» աշխարհում, երբ Ղեբիափանը չկա՝ շահեկան է, թեև ռիսկային, առաջինը հարձակվել.

դու արդեն վնասը տալիս ես, հետո կտեսնենք. կարող է և տուժես ի պատասխան, կարող է՝ չէ:

Միջազգային հարաբերություններում այդպիսի վտանգները մեծ են: Միջազգային օրենքը փորձում է զսպիչներ ստեղծել, բայց վատ է աշխատում, որովհետև պետությունների շահերը տարբեր են: Միջազգային օրենքը, փաստորեն, աշխատում է միայն այնքանով, որքանով պետությունները պայմանավորվել են, համաձայնել են հետևել այս կամ այն պայմանավորվածությանը: Պայմանավորվածությունը խախտելով, պետությունը կարող է նշանակալի կերպով վնասվել, նույնիսկ կործանվել, սակայն խախտումը զսպելու համար այդ նկատառումը բավական չէ, մանավանդ երբ նա զգում է, որ մյուսից ուժեղ է, իսկ մոտալուտ պատժի շանսը՝ ցածր:

«Միջազգային իրավունքը պետությունների ազատության նկատմամբ տարածվող արգելքների կամ ինքնիշխանության սահմանափակումների ամբողջություն է: Միջազգային իրավունքի ձևավորման միակ ձևաչափը պետությունների կամարտահայտությունն է: Պետությունները սեփական ցանկությամբ որոշում են ստանձնել պարտավորություններ և կաշկանդել իրենց իսկ ազատությունը կամ ինքնիշխանությունը որոշակի վարքագծի կանոններով: Կամարտահայտությունը կարող է արտահայտվել երկու ձևով՝ միջազգային պայմանագրեր կամ սովորույթ: Սովորույթն այն կանոնն է, որը պետությունը ստանձնում է որոշակի վարքագծի պարբերական կրկնությամբ, երբ պարբերական կրկնությունն իրականացվում է այնպիսի եղանակով, որ վարքագծից հնարավոր լինի ենթադրել, որ պետությունն ինքն իրեն պարտավորված էր զգում դրսևորել նման վարքագիծ» (ըստ միջազգային օրենքի մասնագետ, իրավաբան Լևոն Գևորգյանի ֆեյսբուքյան գրառման):

Եթե պետության շահը փոխվեց, կամ իրադրությունը թույլ է տալիս՝ պետությունը կարող է խախտել ինչպես պայմանագիրը, այնպես էլ՝ սովորույթը: Իրականում երկուսն էլ, «ոստիկանի» բացակայության պայմաններում, դառնում են պետության կողմից բռնի ուժի դիմելիս՝ հաջողության հասնելու շանսն ամրապնդելու ձև: Չէ՞ որ պայմանագիրը թուղթ է, ձևական խոսք, որն ասում է, որ տվյալ պետությունն այսինչ բանը կանի և այնինչ բանը չի անի: Թուղթը («թղթե շերտփղ») հեշտ է դեն նետել, ինչպես Հիտլերն ու Ստալինը դեն նետեցին 1939 թվականի պակտը 1941-ին (տես՝ այդ մասին նաև ստորև): Թուղթը քիչ բան է նշանակում: Ավելին. այն իսկույն իր ուժը կորցնում է, երբ մեկ թղթի փոխարեն ընդունվում է մեկ

այլը, ինչպես ցույց է տալիս, օրինակ, Սան Ստեֆանոյի վերսուս Բեռլինի թղթերի պատմությունը, կամ՝ Լոզանի⁵⁰ և Սևրի⁵¹, և այլն: Նույն կերպ էլ սովորույթը. ասենք, տվյալ պետությունը երկար ժամանակ չի հարձակվել, և բոլորը սովորել են, որ այն այդպիսին է՝ չհարձակվող, զգուշությունը թուլացրել և այլևս հարձակում չեն սպասում: Մեկ էլ հանկարծ... Այդպես էր, օրինակ, Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի ճանաչումը Ռուսաստանի կողմից 2008-ին. չէ որ մինչ այդ 15 տարուց ավելի այն կարող էր դա արած լինել, սակայն չէր անում: Հետո հանկարծ արեց: Նույնը՝ Ղրիմի միացումը 2014-ին: Սովորույթի վրա հենվելը միջազգային հարաբերությունների կայունության գլխավոր երաշխիքներից է, սակայն և՛ շատ խաբուսիկ: Նույն կերպ էլ՝ նախորդ միջադեպերը (պրեցեդենտները): Միջազգային հարաբերություններում մի դեպքը կարող է հիմք հանդիսանալ մեկ այլ դեպքում ևս նույն կերպ որոշում ընդունելու, սակայն չկան դեպքեր, որոնց բոլոր տարատեսակները միատեսակ են որոշվում: Իրաքի դեմ առաջին պատերազմի համար ԱՄՆ-ն ստացավ ՄԱԿ-ի աջակցությունը, երկրորդի՝ ոչ:

Դա վերաբերում է ցանկացած հարցի՝ նոր պետությունները ճանաչելուն կամ որևէ որոշման ծանրակշռությանը: Օրինակ, Չեչնիայի առաջին պատերազմի ժամանակ որոշ պետություններ այն ճանաչել էին, սակայն հետո ետ կանգնեցին: Նույնը՝ Աբխազիայի և նույնիսկ Կոսովոյի դեպքում: Սակայն Կոսովոն մնում է նշանակալիորեն ճանաչված և գործում է, փաստորեն, որպես անկախ երկիր: Մակեդոնիան երկար տարիներ հրաժարվում էր Հունաստանի հետ լուծել իր անվան խնդիրը, հետո հանկարծ համաձայնեց, և հնարը գտան համատեղ: Կայունությունն ապահովելու համար պետություններին ներգրավում են ո՛չ թե միայն մեկ պայմանագրի մեջ, այլ՝ դրանց ցանցի⁵², միջազգային տարբեր կազմակերպություններ իրար սկզբունքներին փոխկապված սկզբունքներ են առաջադրում և այդպիսով երկրագունդը ծածկում սկզբունքների ցանցով: Դրան օգնում է նաև գլոբալիզացիան: Ինչը նշանակում է, որ, օրինակ, եթե որևէ պետություն խախտում է որևէ միջազգային օրենք (ասենք՝ Ռուսաստանը՝ Ղրիմը կլանելով), ապա դրա պատասխանները կարող են լինել տարբեր միջազգային ասոյանների կողմից և տարբեր մակարդակներով: Օրինակ՝ բացի անձնական և ինդուստրիալ

⁵⁰ Տե՛ս Լոզանի պայմանագրի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Lausanne

⁵¹ Տե՛ս Սևրի պայմանագրի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_S%C3%A8vres

⁵² Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային կազմակերպությունների ցանցում» տեսաելույթն ու տեքստն այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/video/Armenia-in-network-of-International-organizations>

էմբարգոներից, որ Արևմուտքը սկսեց գործածել Ռուսաստանի դեմ, միշտ կա սպառնալիք, որ կարող են նաև «սվիֆտ» բանկային միջազգային համակարգի գործածումը Ռուսաստանում սառեցնել, ինչը կրերի այնտեղ տնտեսական ճգնաժամի: Ռուսաստանը փորձում է սեփական փոխարինիչ համակարգն արագ ձևավորել, բայց նախ այն պիտի աշխատի և վստահության արժանանա, երկրորդ՝ անհնար է, այսօրվա աշխարհում, դառնալ լրիվ ավտարկիկ⁵³, այն էլ՝ այնպիսի մեծ պետության դեպքում, ինչպիսին Ռուսաստանն է: Եվրոպան նաև քննարկում է ռուսական ածխաջրածնային ռեսուրսներից իր կախվածությունը սակավացնելու ձևերը – իսկ եթե դա տեղի ունեցավ՝ Ռուսաստանի տնտեսությունը կքանդվի:

Այսպիսով, քանի որ միջազգային օրենքն այդպես խախտու է, այն հաճախ օգտագործվում է զուտ որպես իրական կամ հռետորաբանական՝ սպեկուլյատիվ հավելում ռեալ քաղաքականությանը: Այսպես, Արցախի Հայաստանին պատկանելու (կամ՝ Ադրբեջանին պատկանելու լեգիտիմությունը քանդող) պատմական կամ միջազգային օրենքին հղող փաստարկները սին են, եթե Հայաստանը և Արցախը չունեն բավական ուժ, իշխ, հեղինակություն՝ միջազգային հանրությանը համոզելու: Քանի որ հակադրվում են միջազգային օրենքի այլ փաստարկների՝ Ադրբեջանի կողմից առաջ քաշվող: Որն ուժ ունի աշխարհին համոզելու, որ իր փաստարկներն առաջնային են:

Ուրեմն, եթե դա հասկանում են՝ այդ փաստարկներին կրկին և կրկին դիմողները կամ կարճամիտ են՝ կարծում են, որ ցանկությունը նշանակալի գործոն է, երբ ուժդ, ռեսուրսդ չի հերիքում (ցանկությունը, այո, որոշ չափով գործոն է, սակայն՝ շատ սահմանափակ), – *ցանկամիտ են* կամ *ըղձապաշտ (wishful thinking)* – կամ՝ սպեկուլյանտ. պարզապես ուզում են «հայրենասեր» երևալ: Ինքնախաբեությամբ են զբաղված, կամ էլ թաքուն (կամ ոչ շատ թաքուն) ապավինում են «երրորդ ուժին», որին, իրենց կարծիքով, հանկարծ կարող է ատամների այդ կրճտոցը պետք գալ:

Պատմական-իրավական հիմքերը՝ աներկբայելիորեն սահմանված, պետք կգան, երբ խաղաղությունն այնքան զարգացած լինի, որ արդեն քննվեն համակեցության կանոնները կամ սահմանազատման սկզբունքները: Իսկ քանի դեռ հարաբերությունը հիմնված է բիրտ ուժի վրա՝ դրանք հիմնականում նշանակալի չեն: Ուժի և օրենքի (պայմանագիր պլուս սովորույթ) միասնությունն է, որ ստեղծում է միջազգային հարաբերությունները: Իհարկե, ուժը միայն բիրտ ուժը չէ, նաև՝

⁵³ Տե՛ս ավտարկիան բացատրված այստեղ. <https://en.wikipedia.org/wiki/Autarchy>

«անշոշափելի» հանգամանքներն են՝ հեղինակությունը կամ դաշնակիցներ ունենալը և այլն (տե՛ս հետո՝ *փափուկ ուժի* և *ազդեցության* մասին): Փաստարկի համոզիչ դարձնելը կարելի է անխոնջ կերպով և լրջորեն կառուցել: Սակայն հայկական կողմը դա չի արել տարիների ընթացքում, ինքն իր լեզվի միջոցով փաստարկները կամաց-կամաց «ջրելով», չամրապնդելով դրանք բավարար չափով և լրջորեն չհակակշռելով Ադրբեյջանի ուժեղացումը և միջազգային աշխատանքը: Այս արձանագրումը, իհարկե, չի նշանակում, թե հայկական կողմը պիտի փորձեր միայն մրցակցային կերպով ձգտել լուծել բախումը և հրաժարվեր անկեղծ փորձերից՝ փոխզիջումային տարբերակով հասնել կայուն խաղաղության:

Չճանաչված պետություններ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից՝ ՄԱԿ-ի ստեղծումից ի վեր, պետությունների սուվերենության ատրիբուտների թվում մեծացավ **ճանաչում** ատրիբուտի նշանակությունը: Եթե որևէ տարածք իր բնակչությամբ կամ դրա մի մասով անջատվում է մեկ այլ պետությունից կամ դուրս գալիս նրա կազմից և հայտարարում անկախ պետություն՝ այն պիտի ճանաչվի ճանաչված պետությունների ակումբի կողմից: Սովորաբար դա նշանակում է՝ ճանաչվել ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից և հրավեր ստանալ՝ դառնալու ՄԱԿ-ի անդամ: Այդպիսին էր, ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո, տասնհինգ գլխավոր հանրապետությունների ճակատագիրը: Սակայն նույն փուլուման պատճառով տեղի ունեցած պատերազմների արդյունքում առաջացած որոշ միավորներ այդպիսի ճանաչում չստացան: Դրանք էին Մերձդնեստրի հանրապետությունը, Աբխազիան, Հարավային Օսիան, Չեչնիան և Լեռնային Ղարաբաղը: Բոլոր այդ միավորներն ազդարարեցին, որ իրենք պետություն են, որպեսզի լեզվի մասնակցներն իրենց իշխան այն տարածքի վրա, որտեղ ստեղծվել էին և որը կարողանում էին պահպանել՝ ի հեճուկս իրենց նախկինում ենթաիշխող հանրապետության: Սակայն լեզվի մասնակցության կուտակման այդ քայլն այդպես էլ չհանգեցրեց նրանց միջազգային ճանաչմանը: Ինչպես գիտենք, նրանք տարբեր բախտ ունեցան: Մերձդնեստրը դեռ կա և բավական «թեթև» հարաբերություններ ունի Մոլդովայի հետ (այսինքն՝ տվյալ պահին քիչ սպասելի է պատերազմ այդ տարածքում): Աբխազիան և Հարավային Օսիան 2008-ի Ռուսաստան-Վրաստան բախման արդյունքում ճանաչվեցին Ռուսաստանի կողմից, բայց՝ էլ ոչ մի նշանակալի պետության: Չեչնիան որպես անկախ պետություն վերացավ արյունալի պատերազմի արդյունքում, թեև խնդիրները մնացին: Արցախը, մոտ երեսուն տարի Ադրբեյջանից անկախ գոյատևելուց հետո, 2020 թ. պատերազմի արդյունքում սարսափելի հարված ստացավ և կորցրեց շատ տարածքներ, և միայն ռուսաստանյան խաղաղապահ ուժն է այսօր նրա մնացած տարածքը և բնակիչներին բաժանում Ադրբեյջանից: Ավելին. 2014-ից այդպիսի տարածքներին

ավելացան Ղրիմը, որը Ռուսաստանն ընդգրկեց իր կազմի մեջ, և այսպես կոչված «Դոնբասյան և Լուգանսկյան ժողովրդական հանրապետությունները», որոնք իրենց ազդարարել են չճանաչված պետություններ, սակայն նույնիսկ Ռուսաստանն իրենց չի ճանաչել (գոնե՝ առայժմ): Աշխարհում էլի կան այդպիսի դեպքեր, ինչպես, օրինակ, Հյուսիսային Կիպրոսը՝ ճանաչված և հովանավորվող՝ միայն Թուրքիայի կողմից: Կարևոր իրադարձություն էր 2008-ին Կոսովոյի ճանաչումը աշխարհի մոտ հարյուր պետության կողմից: Բնականաբար, այն պետությունները, որոնցից այդ միավորներն անջատվում են, չեն ընդունում այդ անջատումը և միջոցներ ձեռնարկում այն վերացնելու համար, ուժով, եթե կարող են, կամ՝ նաև դիվանագիտական միջոցներով թույլ չտալով, որպեսզի այդ միավորները ճանաչվեն այլ պետությունների կողմից: Եվ բնական է, որ պետությունները սովորաբար չեն սիրում ճանաչել այդպիսի նորահայտ ինքնահռչակ պետությունների, քանի որ այդ ճանաչումը կարող է դրդել իրենց ներսում եղած՝ առանձին տարածքի հավակնող որոշ ժողովուրդների նույնը պահանջել: Գիտենք, որ Քվեբեքում և Չոտյանդիայում վերջին տասնամյակների ընթացքում եղան անջատման հանրաքվեներ, սակայն՝ անհաջող: Եղավ նաև Կատալոնիայի անջատման փորձ, որը ճնշվեց Իսպանիայի կողմից:

Չճանաչված պետությունները սովորաբար, բնականաբար, թույլ են: Նրանք օգտվում են ինչ-որ մեկի օգնությունից, որպեսզի հաղթանակեն պատերազմում կամ, ամեն դեպքում, նույնիսկ եթե առանց պատերազմի (ինչը քիչ հավանական է մեր տարածաշրջանում)՝ ինքնահռչակվեն: Այդպիսի միավորների գոյությունը նշանակում է ուժի կամ իշխի վակուումի առկայություն:

Իշխի վակուումը ստեղծվում է այն դեպքում, երբ երկրագնդի որևէ տարածք «ծածկող» ուժային և իշխային ճառագայթների ցանցը նոսրանում է: Այդ ճառագայթները տարբեր են: Կարող են լինել տեղական իշխի արտահայտություն՝ տեղի բնակչության կողմից կազմավորված իշխական համակարգի: Դրանք, իրենց հերթին, ամրապնդվում են շրջակա և գլոբալ իշխերի հետ եղած հարաբերություններով: Ուժը կարող է ճառագայթվել ուղղակիորեն, ֆիզիկապես, ասենք՝ որևէ պետության զորքի ժամանումով կամ ներկայությամբ, կամ՝ հեռավար կարգով, ասենք՝ այն համացանցային ծածկույթով, որը պատկանում է որևէ պետությանը կամ բխում է որևէ պետությունից: Կամ ազդեցության այլ միջոցներով՝ առևտրական կամ մշակութային. այն, ինչ անվանվում է *փափուկ ուժ* (տե՛ս հետո): Այդ ցանցում կարևոր դեր է կատարում նաև տվյալ իշխի և նրա շրջապատի պատկանելությունը պետությունների ակումբներին՝ ՄԱԿ-ից սկսած և տարածաշրջանային կազմակերպություններով վերջացրած, ինչպես, ասենք՝ ՆԱՏՕ-ն, Եվրոպայի խորհուրդը, ՀԱՊԿ-ը կամ Եվրոպական Միությունը: Իշխի վակուումը կարող է ստեղծվել նաև ուժերի բալանսի խախտման արդյունքում, երբ հարևան պետություններից որոշներն ուժեղանում են, մյուսները՝ թուլանում: Արցախյան երկրորդ պատերազմը մասամբ կարող է բացատրվել նաև այդ հանգամանքով. Ռուսաստանը և Իրանը թուլանում են, այլ երկրներին տանուլ տալով համաշխարհային կարողությունների մրցույթում, ԱՄՆ-ն նահանջում է տարածաշրջանից, ԵՄ-ն մասնակցում է միայն «փափուկ» կերպով, իսկ

Թուրքիան և Ադրբեջանը նախկինի համեմատ ուժեղացել են, նաև հենց այդ՝ այլ ուժերի համեմատական թուլացմամբ կամ նահանջով պայմանավորված, բայց նաև՝ զինված լինելով իրենց առաջնորդների և նրանց սատարող ուժերի գաղափարախոսությամբ, որն իշխի ճառագում է պարունակում և ջատագովում որպես գործողությունների տարբերակ: Իշխի վակուումը պարտադիր պահանջում է, որպեսզի այն լրացվի, և ավելացնում է բռնի ընդհարումների շանսը, եթե այն բացառելու վերաբերյալ խելոք և մտածված քաղաքական քայլեր չեն կատարվում ժամանակին: Երկրագնդի ցամաքում այսօր փաստորեն չկա տարածք, որն իշխով ծածկված չէ: Իհարկե, կան ավելի նոսր իշխ պահանջող հատվածներ, ասենք՝ Անտարկտիդան, կամ այլ հատվածներ, որոնց իշխային ծածկույթը՝ իշխի տարբեր ճառագումների հյուսվածքը, ավելի նոսր է, քան այլ տեղերում, և սակայն եթե այնտեղ չկա իշխի վակուում կամ իշխերի բալանսի խախտում, այդ տարածքները տևականորեն չեն ենթարկվում որևէ այլ իշխի կողմից ակտիվ մարտահրավերի և պատերազմի առարկա չեն դառնում: Սակայն ոչ մի տեղանք *ապրիորի* կերպով ապահովված չէ այդպիսի զարգացումից: Ինչպես վերջերս տեսանք «Իսլամական պետության» գոյացումից և անհետացումից, իշխի վակուումը և բալանսի խախտումը միշտ կարող են հանգեցնել խոշոր արհավիրքների: Առանց միջազգային ճանաչման այսօր չի կարող կայուն կերպով գոյություն ունենալ ո՛չ մի պետականակերպ իշխ⁵⁴, ինչպես նաև առանց միջազգային ճանաչման չի կարող լինել հարևան պետությունների միջև կայուն կերպով տարածքների փոփոխում՝ եթե պետություններից մեկը դրան համաձայն չէ, ինչպես ձեռնարկեց Ռուսաստանը՝ ընդգրկելով Ղրիմն իր կազմի մեջ. դա չի ճանաչվել միջազգային հանրության կողմից: Սակայն Ռուսաստանն իրեն բավականին ուժեղ է համարում, որպեսզի չնայած դրան և դրան հաջորդած պատժամիջոցներին՝ շարունակի պահել Ղրիմը: Ասենք, այդպիսի կտրուկ արարքը, ինչպես Ղրիմի ընդգրկումը սեփական կազմի մեջ, չի էլ կարող հեշտությամբ հետ խաղացվել, և նշանակում է, որ Ռուսաստանը տևական կոնֆլիկտ է հիմնադրել Ուկրաինայի հետ: Բայց և այնպես, Ռուսաստանն արդեն չհամարձակվեց (առայժմ) էլ ավելի հանդգնորեն առաջ գնալ և ճանաչել նաև կամ ընդգրկել իր կազմի մեջ Դոնեցկն ու Լուգանսկը, միայն օգտագործում է այս չճանաչվածներին Ուկրաինայի հետ իր կոնֆլիկտում հավելյալ ճնշման միջոցներ ունենալու նպատակով: Կարևոր է հասկանալ, որ ուժերի բալանսը կարող է ժամանակավորապես վերականգնվել շատ անորոշ կետում. եթե որևէ իշխ բավարարված է տվյալ իրադրությամբ կամ տվյալ պահին ավելին անել չի կարող, չճանաչվածը կարող է այդպես պահպանվել երկար տարիներ, սակայն այդ տարածաշրջանը շարունակում է մնալ անկայունության կետ, և վաղ թե ուշ այնտեղ կարող է պայթյուն լինել, ինչպես էլ որ եղավ Արցախյան երկրորդ պատերազմը:

⁵⁴ **Ճանաչումը** դարձել է փափուկ, իսկ իրականում՝ բավական կոշտ ուժի դրսևորման ձև ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում, ՄԱԿ-ի հիմնադրումից ի վեր. ինչպես նոր պետության ճանաչումը, այդպես էլ, ասենք, ցեղասպանության: **Ինչու՞:**

Միջազգային հարաբերությունների, դիվանագիտության և պատերազմի տերմինաբանությամբ Ղրիմի՝ Ռուսաստանի տարածքի մեջ ընդգրկելը կոչվում է «անեքսիա», սակայն այս բառը, ինչպես և շատ այլ բառեր, ներառյալ «ցեղասպանություն», «ագրեսիա», չափազանց շատ են չարաշահվում «հետ-ճշմարտական»⁵⁵ հռետորաբանական խոսույթի և **էպիստեմի** կողմից (Ֆուկոն «ետ» բերեց Պլատոնի օգտագործած տերմինը նոր իմաստով – տես հետո), և գուցե ավելի ճիշտ է խուսափել այն բառերից, որոնք շատերի կողմից ընկալվում են որպես կարծրատիպ և պիտակավորում:

Չճանաչումը սկսվում է հենց այն պետությունից, այն իշխից, որն իրեն տուժած է զգում տվյալ իրադարձությունների արդյունքում: Այն պետությունը, որից անջատվել է չճանաչվածը, ամեն ինչ անում է վերջինիս մեկուսացնելու նպատակով, ստեղծում շրջափակում-բլոկադաներ, էմբարգոներ, արգելքներ՝ նույնիսկ ֆիզիկապես այնտեղ մտնելու համար, և դիվանագիտական ասպարեզում ջանքեր ներդնում՝ այդ չճանաչված իշխը դելեգատիմացնելու նպատակով: Եթե վերջինս չունի ուժեղ հովանավոր(ներ), այդ քաղաքականությունը հանգեցնում է նրա իշխի թուլացմանը և ճգնաժամի, որն օգնում է ռազմական միջոցներով հարցը լուծելուն: Այդպես եղավ Չեչնիայում, որը որպես չճանաչված պետություն Ռուսաստանի կողմից դրվեց այնպիսի վիճակում, որ նրա իշխը սկսեց իռացիոնալ քայլեր կատարել և չկարողացավ ինստիտուցիոնալանալ, արդյունքում՝ արյունահեղ պատերազմի միջոցով տապալվեց: Ընդհակառակը, շնորհիվ Ռուսաստանի սպոնսորության, Աբխազիան այսօր ավելի ապահով է, քան 2008-ից առաջ, քանի որ Վրաստանը չի պատրաստվում ռազմական միջոցներով լուծել Աբխազիայի անջատման հարցը, թեև ոչ Վրաստանը, ոչ աշխարհի այլ պետություններ չեն ճանաչում Աբխազիայի անկախությունը և Ռուսաստանի կողմից այն ճանաչելը: Նույն կերպ և պատճառով համեմատաբար ապահով է Թուրքիայի հովանավորած՝ Հյուսիսային Կիպրոսը: Չճանաչված պետությունները, որպես իրենց ճանաչման հիմք, հաճախ հղում են անում հենց Մարդու իրավունքների հռչակագրի նախաբանին և նշում, որ իրենց բնակչության գոյությունը նախկին պետության սահմաններում և այդ պետության մեջ մասնակցությունն անհնարին են այդ բնակչության իրավունքներին սպառնացող վտանգների պատճառով: Պետությունը, որից նրանք անջատվել են, ընդհակառակը, հաճախ ընդգծում է, որ նրանք «անիշխանության բուն» են, որ այնտեղ թագավորում է անարխիան և հանցագործությունը, որ նրանք թրաֆիքինգի տարածք են, որ այնտեղ ապրողներն անօրեն և «անպետական» անձնավորություններ են, և որ, վերջապես (ինչը հաճախ, եթե ոչ մշտապես լինում է) իրենք արտաքսել են իրենց տարածքից շատ բնակիչների (հաճախ՝ իրենց այժմյան քանակից էլ շատ ավելի), դրանց՝ այլազգի լինելու պատրվակով:

⁵⁵ «Հետ-ճշմարտությունը» սահմանները որպես մի իրադրություն, երբ մարդկանց (կամ խմբերի) կարծիքներին և պնդումներին տրվում է ավելի բարձր ստատուս, քան «օբյեկտիվ», գիտականորեն հաստատված (և ուրեմն կրկնելի) ճշմարտությանը, իսկ վերջինս կորցնում է իր հեղինակությունը:

Այս թնջուկը խորանում է, եթե հակամարտող կողմերը չեն կարողանում լեզու գտնել երկխոսական-դիվանագիտական մակարդակում: Իհարկե, դա էլ է խոչընդոտվում ճանաչված պետությունների կողմից, քանի որ եթե անջատողական չճանաչվածի «պաշտոնական» ներկայացուցիչը հանդիպի ճանաչված պետության պաշտոնականին և նրա հետ միասին նույնիսկ որևէ խնդրի լուծման հանգի՝ դա կնշանակի «ոչ պաշտոնականի»՝ չճանաչվածի թեկուզ մասամբ «ճանաչում», կարձանագրվի որպես չճանաչված պետության հաղթանակ: Իսկ չճանաչվածը, այսպես ասած, չկա: Այն պաշտոնապես, իբր, գոյություն չունի: Այդ է պատճառը, որ, օրինակ, Արցախյան առաջին պատերազմի ավարտը՝ հրադադարով, որի փաստաթուղթը ստորագրվեց նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ռազմական ղեկավարության կողմից, համարվում էր հայկական կողմի մեծ հաղթանակ, քայլ՝ դեպի ԼՂ-ի միջազգային ճանաչում: Սակայն սովորաբար պետությունները հենց նույն թակարդը չընկնելու համար խորշում են չճանաչված պետության պաշտոնական անձանց հետ հանդիպելուց և նրանց հետ համատեղ թղթեր ստորագրելուց: Նրանք ստորագրատում են չճանաչված պետության իշխին որպես ապստամբ կողմ, պարզ ասած՝ «խուժան», որն իրավունք չունի մասնակցել պաշտոնական պետական ծեսերի և հարաբերությունների: Այսպես, պաշտոնական ծեսերն իշխի ճանաչման կարևոր ատրիբուտ են դառնում, խանգարելով խաղաղության կառուցմանը: Նույն կերպ էլ լեզուն. լեզվի հարցն ընդգրկվում է իշխային հաշվարկների մեջ, և, ասենք, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն» բառակապակցությունն Ադրբեյջանի պաշտոնական անձի կամ մեդիայի կողմից կարող է օգտագործվել միայն չակերտի մեջ, էլ չասած՝ որևէ ածականով, ասենք՝ «անօրեն»: Թուրքիայում 1915-ը հաճախ ձևակերպվում է որպես «հայոց այսպես կոչված ցեղասպանություն» կամ «ցեղասպանություն» չակերտներով, և հայկական կողմն էլ սկսել էր քարտեզներ թողարկել, որտեղ ԼՂ-ն և հարակից տարածքներն ընդգրկված էին Հայաստանի տարածքի մեջ, ինչպես նաև վերանվանել էր այդ տարածքները, և եթե Քարվաճառի փոխարեն մեկնումեկը հանրայնորեն ասեր կամ գրեր Քելբաջար՝ կարող էր ենթարկվել առնվազն հասարակական պարսավանքի, օստրակիզմի կամ այլ ճնշման, նույնիսկ սպառնալիքների: Լեզվի՝ իշխին կապվածությունը մաս է իշխի՝ ճշմարտությանը կապված լինելուն, իշխի կողմից ճշմարտություն («իբր-ճշմարտություն», «միակ» ճշմարտություն) կառուցելու փորձերին, ինչը քննարկվում է «Իշխ և ճշմարտություն» տուփիկում (տես ստորև):

Բնական է, որ, ինչպես և շատ այլ դեպքերում, իշխերի՝ միմյանցից մեկուսացումը և թշնամանքի կառուցումը՝ երկխոսության և փոխգործակցության փոխարեն, դառնում են իշխերի ընդհարման պատճառ, պատերազմների ակունք և բուն, սարսափելի դժբախտություն և մահ բերելով այդ իշխերին ենթակա ժողովուրդներին: Եվ, ընդհակառակը, երկխոսության ինստիտուցիոնալացումը, փոխգործակցության ցանցի հյուսվածքը, եթե այն ամուր է և հաստ, նշանակում է ժողովրդավարացում, իշխի՝ ավելի համաչափ բաշխում, ծածկում է իշխի վակուումը, թեկուզև դրա համար կարիք լինի դժվարին փոխզիջումների

զնայ, և փոքրացնում է լայնամասշտաբ փորձանքների և պատերազմների հնարավորությունը, բախումները մղելով «քաղաքակիրթ լուծումների» դաշտ (տե՛ս դա քննարկված նաև նախորդ՝ Նաիրա Մկրտչյանի հոդվածում):

Իսկ դուք ինչ եք կարծում, ինչպե՞ս քանդել արցախյան թշնամանքի կծիկը:

Պետությունների միասնական շահեր ձևավորելը խոշորագույն խնդիրներից է: Առաջին անգամ՝ երբ Իրաքը Քուվեյթը գրավեց, միջազգային հանրությունը համաձայնեց ԱՄՆ-ին պատվիրակել պատասխանը և օգնեց ազատագրել Քուվեյթը, իսկ իրաքյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ, չնայած դա տեղի էր ունեցել սեպտեմբերի 11-ից հետո և դրա արդյունքում, միջազգային հանրությունը չհամաձայնեց սատարել ԱՄՆ-ին, բացի առանձին պետություններից: ԱՄՆ-ը որոշեց դա անել ինքնուրույն, առանց լեգիտիմացնելու իր ակցիան միջազգային հանրության միջոցով, որովհետև միջազգային հանրությունն ասում էր, որ Իրաքում չկա միջուկային զենք, և հետո պարզվեց, որ իրոք չկար:

Միջազգային օրենքը գտնվում է դեռ բարուրային, օրորոցային վիճակում, և դեռ երկար ժամանակ է պահանջվելու, որպեսզի մարդիկ համաձայնեն, որ այն դառնա գոնե ինչ-որ չափով անխափան աշխատող: Եվրոպական միությունը մասնակի օրինակ է միջազգային օրենքի, որն ավելի լավ է աշխատում, քան շատ այլ դեպքերում (առաջմ): Եվ տեսեք, ի՞նչ բարդ կառուցվածք ունի այն, հենց միավորելով իշխի տարբեր, բոլոր լեգիտիմ և ինչ-որ իմաստով ոչ լեգիտիմ ձևեր, օրինակ՝ նախարարների խորհրդի համակարգը: Այն օգտագործում է տարբեր իշխական մակարդակներ, որպեսզի գործողություններն ամբողջ իր տարածքով քիչ թե շատ օրենքին համապատասխան տեղի ունենան, և որոշումները միասնաբար ընդունվեն: Ինչի պատճառով իրենք շատ դանդաղ են նաև, այո՞: Այդ մասին արդեն խոսվեց՝ որ շատերով որոշում կայացնելը դանդաղ է: Դա, իմիջիայլոց, նույնպես պատճառներից մեկն է, ինչու բանակի մասին մտածողները հաճախ ասում են, որ այն պիտի բուրգային լինի. որքան ավելի հորիզոնական է որոշում ընդունելու խումբը՝ մեծ և հորիզոնական, այլ ոչ թե բուրգային, այնքան ավելի շատ ժամանակ է պահանջվում, այնքան դանդաղ են որոշումներն ընդունվում, այնքան ոչ-կտրուկ են դրանք հաճախ: Դա նույնպես պետք է հասկանալ: Դրա համար արտակարգ իրադրությունների դեպքում վերադառնում են նախնական մոդելին, որի արդարացումը, եթե կա, գուցե դա է. հենց «դրսից» վտանգի դեմ պատվար

ապահովելն է, երբ ալֆա որձին ասում են՝ «Ինչ ասես՝ կանենք, ախպեր ջան»: Հիմա մնում է, որ ինքը լինի իրոք ալֆան, իրոք՝ ալֆա որձն այդ իրադրությունների մեջ, ոչ թե՛ բետա կամ գամմա որձը. երբեմն այդպես չի ստացվում:

Ալֆա որձը՝ «շի վզիկ»

Ավադ, դա բարալիկ, «շի-վզիկային» (bottleneck) իրադրություն է. երբ միայն մեկն է որոշումներ կայացնում, ուրեմն և՛ միայն մեկն է ողջ ինֆորմացիան արտոբացնում և համակարգում, որոշում կայացնելուց առաջ, - իսկ շի վզիկը նեղ է, դրանով անցնող ինֆորմացիայի քանակը՝ սահմանափակ: Քանի՞ պատասխանատու որոշում կարող է կայացնել մարդը՝ ուրիշների կյանքերին վերաբերող, օրվա ընթացքում: Հինգ: Քանի՞ օր անընդհատ, առանց հանգստանալու: Պատասխանատու որոշումներ կայացնելն ամենահոգնեցուցիչ, հյուծիչ գործողություններից է: Այդ է պատճառը, որ միանձնյա որոշումները, թեև արագ են, հաճախ ա) սխալ են կամ բ) բավարար չեն: Ժամանակակից բանակները դա հասկանում են: Նրանք ոչ միայն հագնում են «ոչ-մարդկային» տեխնոլոգիայով, ինչպես դռները, որոնք կառավարվում են ապահով տեղից, ուրեմն և՛ կառավարողներն իրենք սթրեսի մեջ չեն: Նաև «մարդկային» տեխնոլոգիաներն են փոխվում: Բանակի անձնակազմն ավելի ու ավելի հաճախ է սկսում կազմավորվել ըստ ցանցային տեխնոլոգիաների՝ փոքր խմբեր, ճկուն, միմյանց կապված, սակայն՝ անկախ, որոնք ունեն որոշում կայացնելու իրավունք: Այն, ինչ առաջ միայն հատուկ ստորաբաժանումներն էին գործածում՝ կոմանդոսները կամ պարտիզանները և այլն, այժմ դառնում է բանակի կազմավորման գլխավոր սկզբունքներից մեկը: Առաջադրանքը ստացեք, մեծ պատկերը, մեծ կոնտեքստն ունեցեք ձեր մտքում, տեղյակ եղեք, իսկ ինչպես եք առաջադրանքն իրագործելու՝ արդեն ձեր որոշումն է: Սա նման է «սահող գեներալի սկզբունքով»⁵⁶ գործող խմբերի ցանցերին՝ ես այդ մասին խոսել եմ մեկ այլ անգամ⁵⁷: Այսպիսի կառույցները ձևական չեն կարող լինել, այլ պիտի ձևավորվեն ճիշտ միջավայրում, ունենան ճիշտ որոշված հնարավորություններ և ստանան որակյալ նախապատրաստություն: Նման խնդիր է նաև այն քննարկումը, որը Հայաստանում անընդհատ կա. նախագահական, «կիսանախագահական», թե՛ «պառլամենտական» համակարգ: Նախագահականը, ի վերջո, «ալֆա որձի» որոշակի

⁵⁶ Տե՛ս «Սահող գեներալի սկզբունքի» բացատրությունը «Համակարգված մտագործունեության մեթոդաբանություն և կրեատիվ խաղեր» գրքույկում (էջ 9). <https://epfarmenia.am/hy/document/MSTA-Creative-Game> ինչպես նաև՝ «Մասնակցայնություն և թափանցիկություն» ելույթում և տեքստում (սկզբում). <https://epfarmenia.am/hy/video/Gevorg-Ter-Gabrielyan-Participatory-Transparency-31May-2021>

⁵⁷ Տե՛ս «Թափանցիկություն և Մասնակցայնություն» դասախոսությունն ու տեքստը այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/video/Gevorg-Ter-Gabrielyan-Participatory-Transparency-31May-2021>

հատկանիշները պահպանող համակարգ է, սակայն տեսականորեն նաև համարվում է, որ նախագահականի կամ «կիսանախագահականի» դեպքում ավելի բարդ համակարգ է կազմավորվում, որտեղ իշխի ճյուղերի բաժանումն ավելի լավ է աշխատում: Նաև՝ արտակարգ իրավիճակների դեպքում նախագահականն ավելի վճռական և արագ է գործում: Նաև մենք տեսանք, որ հապճեպ անցումը «պառլամենտականի» հսկայական խնդիրներ առաջացրեց և ցնցող բացասական հետևանքներ ունեցավ: Մյուս կողմից, ամեն իրական ռեֆորմ ձեռնարկելիս պետք է նաև հաշվի առնել իրական կոնտեքստը՝ տվյալ հանրության պատմությունը: Զուր չէ, որ այսօրվա ռեժիմը ոմանք անվանում են «վարչապետական» և ոչ թե «պառլամենտական»: Ինչպես նաև՝ անցումային ժամանակաշրջանը – հիմա, նախագահականին ետ գնալու դեպքում, կրկին կարող են ցնցումներ լինել:

Կարճ ասած, միանձնյա որոշման թերությունը՝ անձի արագ սպառվելը և մեծ մասսաների դանդաղ կոտորությունը, երբ նրանք ապահիշխանավորված են, – ինչպես նաև կոլեկտիվ որոշումների թերությունը՝ դանդաղությունը, և վերջապես՝ իշխերի ճյուղերի՝ միմյանցից բաժանումն ու որոշում ընդունելիս անկախ, սակայն կառուցողական լինելը՝ պիտի բալանսավորված լուծումներ գտնեն ինչ-որ ձևերով, որպեսզի տվյալ քաղաքակարգը (polity) լինի հաջող:

Իսկ թե ինչպես՝ քննարկման ենթակա է: Իսկ դուք ինչ եք կարծում:

8. Իրականության (և իշխի) սոցիալական կառուցումը

Վերջին մասը, որ ուզում եմ ներկայացնել, վերաբերում է իշխի ընկալման այն փոփոխություններին, որոնք սկսեցին տեղի ունենալ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո. փիլիսոփայական խնդիրներին. ինչպես ձևավորվեց իշխի մասին մտածելու հաջորդ փուլը, Հոբսից, Լոքից, Մոնտեսքյոյից⁵⁸ և դը Թոքվիլից⁵⁹ հետո: Այդ հարցում շատ մեծ էր Միշել Ֆուկոյի⁶⁰ ներդրումը:

Միշել Ֆուկոն հետազոտեց բանտային համակարգը, մարդկային «աննորմալության» ինստիտուցիան՝ խելագարության հասկացությունը, և մարդու սեքսուալությունը, և երեք դեպքում էլ ցույց տվեց դրանց սոցիալական կառուցման բաղադրիչները:

Ֆուկոն ասաց, որ բանտային համակարգը ստեղծվել է ոչ թե միայն հանցագործներին «ոչ-հանցագործ» մարդկանցից իզոլացնելու նպատակով, մեկուսացնելու՝ որպեսզի նրանք այլևս վնաս չպատճառեն

⁵⁸ Տե՛ս Շառլ Լուի Մոնտեսքյոյի մասին այստեղ. <https://en.wikipedia.org/wiki/Montesquieu>

⁵⁹ Տե՛ս Ալեքսի դը Թոքվիլի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Alexis_de_Tocqueville

⁶⁰ Տե՛ս Միշել Ֆուկոյի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Michel_Foucault

և արդարորեն պատժվեն (էլ չասած՝ վերադաստիարակվեն), այլև՝ շահագործման նպատակով՝ թույլերին, այլախոհներին, մրցակիցներին չեզոքացնելու: Մենք գիտենք, որ դա է եղել Գուլագը և այլն: Բայց մեզանում կա պատկերացում, իբր գոյություն ունի բանտի իդեալական տեսակը՝ ճիշտ և լավ, որը, ասենք, իրական հանցագործին իրապես և ճիշտ ձևի պատժում է կամ նույնիսկ վերադաստիարակում: Մինչդեռ փաստորեն նույն «գուլագային» սկզբունքն է եղել նաև դարեր առաջ, երբ որ բանտային համակարգը սկսեց ձևավորվել ժամանակակից Եվրոպական քաղաքակրթության մեջ: Այսինքն այդ անարդարությունը վերաբերում է նաև մեկուսացմամբ կամ աշխատանքով պատժելու այլ դեպքերի: Մարդուն պատմականորեն հասարակությունից մեկուսացրել են ո՛չ թե անպայման այն պատճառով, որ նա ինչ-որ խոշոր նորմ է խախտել՝ հանցագործ է, հանցանք է գործել, այլ որովհետև, օրինակ, դու ուզում էիր նրանից խլել իր տունը կամ՝ որովհետև նա պարզապես տարբերվում էր իր շրջապատից: Ֆուկոն արդարության այդ ամբողջ հասկացությունը, ինչպես որ այն իդեալիստորեն, անքննադատաբար ձևավորվել էր հասարակության «մտքում», շուռ տվեց:

Նույնը նա արեց խելագարության՝ հոգեկան առողջության պարագայում. ցույց տվեց, որ այդ օրվա՝ 1950-ական թվականների Ֆրանսիայում և ընդհանրապես Եվրոպայում խելագարության ժամանակակից նորմն առաջացել էր, ասենք, մի քանի դար առաջ, և սկսել էր ձևավորվել «անցանկալի» մարդկանց չեզոքացնելու համար: Երեխայիդ չես ուզում ժառանգություն տալ՝ հայտարարիր խելագար, կամ՝ կնոջ⁶¹, կամ՝ ինչ-որ հարուստ մարդու, որին դու փող ես պարտք, կամ՝ ամուսնուդ, եղբորդ, քրոջդ, ծնողներիդ և այլն: Եվ ցույց տվեց, որ հոգեկան անառողջության նորմը շա՛տ անհայտ և անհասկանալի տեղում է գտնվում, որ այդ նորմը շա՛տ շարժական է, և մի դեպքում մարդը լրիվ նորմին համաձայն է գործում, մյուս դեպքում՝ ունի խնդիրներ, և կան ամբողջ հասարակություններ, որոնք դրա մեջ ընկղմված են, ինչպես, ինձ թվում է, մեր հայաստանյան հասարակությունն այսօր, նաև բնական պատճառով՝ այն տրավմայի, որ ստացավ 44-օրյա պատերազմից: Երբ մարդկանց տասնամյակներ շարունակ ընդգրկում են փսևդոմիֆական դիսկուրսի մեջ՝ «ոչմիթիզական», որպեսզի համակարգը ծառայեցնեն որոշ անձերի կողմից ժողովրդի թալանին, ժողովրդին լռեցնելով այն փաստարկով, որ եթե թալանի դեմ ընդվզի՝ թիզերն էլ կկորցնի, - ժողովուրդը բացարձակապես անպատրաստ

⁶¹ Տե՛ս այսպես կոչված «կանացի հիստերիայի» մասին. https://en.wikipedia.org/wiki/Female_hysteria

է դուրս գալիս դաժան պատերազմի, և նրա արդյունքները մեծ անակնկալ են ու խոր տրավմա են թողնում:

Հոգեբանական տրավմա

Հոգեբանական տրավմայի մի կարևոր պատճառ է սովորաբար իրականությունն աղեկվատ չգնահատողի հանդիպումն այդ անսթղ իրականությանը, անկախ նրանից, չգնահատողն ինքն էր «մեղավոր» իր այդ ոչ ռեալիստական հայացքն ունենալում, թե՛ պարզապես օբյեկտիվորեն անկարող էր լինելու դաժան իրականությանը դիմակայել, նույնիսկ եթե շատ ռեալիստ լիներ, – թե՛ երկուսն էլ միասին: Ինչպես գիտենք, իրականությունը քիչ թե՛ շատ ռեալիստորեն գնահատելը մարդու հոգեբանական առողջության՝ նորմին համապատասխանելու ցուցիչներից է:

Ձայն դահլիճից

Մինչև վերջերս մեր օրենսդրությամբ հոգեկան առողջության խնդիրներ ունեցող անձանց անգործունակ էին ճանաչում և հոգեբուժարան էին տեղավորում, նրանք իրավունք չունեին դատարան դիմել: Մարդն ինչ-որ պարբերական հաճախականությամբ պիտի իրավունք ունենա դիմելու դատարան, իսկ մեզ մոտ այդ իրավունքը շատ երկար ժամանակ՝ մինչև վերջերս, չկար. նոր են փոխել:

Հոգեկան առողջության պատրվակով կամ պատճառով մեկուսացված մարդն իրավունքներից զրկվում է: Դա ավանդական մոտեցում է: Մեզանում արդեն իբր թե կա, որքան գիտեն, օրենսդրություն, որն ասում է, որ առանց իր համաձայնության իրավունք չկա մարդուն մեկուսացնելու: Բայց կան բացառություններ. եթե նա չի կարող այդ համաձայնությունը կամ անհամաձայնությունն արտահայտել, ապա իր մերձավորներն են արտահայտում, և այլն: Մենք գիտենք, որ եղել է այսպես կոչված *պատժիչ հոգեբուժությունը*⁶² Խորհրդային Միությունում և այլ տեղեր, այսինքն՝ դա ուղղակիորեն օգտագործվել է իշխի քաղաքական նպատակներով, նաև որպես կտտանք, հալածանք, ստիգմա և խոշտանգում: Եվ հենց դա է ասում Ֆուկոն. որ հենց սկզբից այդ «սկոմոռոխները» (скоморох), «վագաբոնդները» (շրջիկ երաժիշտ), այդ «տրուբադուրները»՝ աշուղները, թափառական մուրացիկները,

⁶² Տե՛ս պատժիչ հոգեբուժության մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Political_abuse_of_psychiatry

«բոմժերը», «ընկնավորները», «շրջմուխները», «խեղկատակները»⁶³ և այլն, որ նորմից դուրս էին, հայտարարվում էին խելագար և մեկուսացվում էին, որպեսզի այլընտրանքային կարծիք չարտահայտեն իշխի կամ այլ տաբուների վերաբերյալ: Այսինքն՝ վախենալով, որ նրանք ո՛չ թե անպայման ֆիզիկական ահաբեկիչ են՝ ֆիզիկապես վտանգավոր⁶⁴, այլ դիսիդենտ՝ այլախոհ, այսինքն՝ «բանավոր ահաբեկիչ», խոսքով բուրգը, համակարգը քանդող. դրա համար նրանց պետք էր մեկուսացնել: Եվ այդպես է ձևավորվել այդ ինստիտուցիան:

Վերջապես՝ սեքսուալությունը: Ի՛նչ է ասում Ֆուկոն, փորձեմ ներկայացնել կարճ և շատ պարզունակացված: Ասում է. ամեն անգամ, երբ ինչ-որ մեկն արգելում է մյուսի սեքսուալության դրսևորումները, ինքը՝ արգելողը, այդ ժամանակ սեքսուալ հաճույք է ստանում: Այսինքն սեքսուալության տաբուներն ամրապնդելուն ուղղված ամեն ակցիա, գործողություն պայմանավորված է այդ սուբյեկտի, դա անողի սեքսուալ ֆանտազիաներով և նրա՝ իշխի, իշխելու ցանկությամբ: Որովհետև իշխն ու սեքսուալությունը շատ ուժեղ են առնչված: Դա նաև զուտ ֆիզիոլոգիական առնչություն է. վերջերս իմացա, որ տղամարդու ուղեղում ագրեսիային և սեքսուալությանը համապատասխանող տիրույթներն իրար շատ մոտ են գտնվում, և երբեմն պարզապես ազդակը սխալ տեղ է գնում: Շատ հետաքրքիր է դա:

Ֆուկոյից հետո եկան այլ հետազոտողներ և փիլիսոփաներ, որոնք զարգացրին այդ նոր մոտեցումները: Ֆուկոյից առաջ էլ կային, իհարկե, օրինակ՝ քննադատական փիլիսոփայության⁶⁵ ներկայացուցիչները՝ Ադորնոն,

⁶³ «Ծաղրածուների» ազատությունը՝ «թագավորի դեմքին» ճշմարտությունն ասելու, հայտնի պատմական իրողություն է, սոցիալական ինստիտուցիա. այն պատկերված է նաև Շեքսպիրի «Համլետ»-ում և «Լիր արքա»-ում, Դյունայի մի շարք գործերում՝ Շիկոյի կերպարը, Տարկովսկու «Անդրեյ Ռուբլյով» ֆիլմում (որտեղ հենց թափառական ծաղրածուի հետ հաշվեհարդար են տեսնում – ուրեմն դա, չնայած եղել է իբր «ընդունված» ինստիտուցիա, սակայն՝ իշխի կամայականության պատճառով միշտ էլ վտանգավոր է) և այլուր:

⁶⁴ Ֆիզիկապես վտանգավորը միայն ահաբեկիչը չէ: Մարդկանց մեկուսացնում են նաև այլ պատճառներով. օրինակ, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից մի քանի տարի հետո Մոսկվայի տարածքից հեռացրին բոլոր հաշմանդամներին, որպեսզի նրանք «չփչացնեն մայրաքաղաքի տեսքը» և չհիշեցնեն պատերազմի արհավիրքները: Նույն կերպ վարվեցին կոկին 1980 թվականի Օլիմպիադային ընդառաջ հեռացնելով նաև միգրանտ աշխատողներին: «Տգեղը» (թույլը, հիվանդը, «կեղտոտը»)՝ «աչքից հեռու»: այդ մոտեցումը շատ տարածված է այն խմբի վարքում, որը կարելի է անվանել «փողաիշխ» հարստությունն ու իշխը միավորող սոցիալական խմբի: Որպեսզի չտեսնեն, խիղճը չտանջի, և որպեսզի ուրիշները չտեսնեն և չզգան դժբախտության ու փողաիշխի միջև եղած անդունդի խորքն ու արհավիրքը – և հանկարծ ու չքննադատեն կամ, ավելի վատ՝ չապստամբեն: **Քննարկեք այս թեման ավելի խորքից, ներառյալ «փողաիշխի» ճաշակը:**

⁶⁵ Տե՛ս քննադատական տեսության մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Critical_theory

Մարկուզեն և այլն: Բայց Ֆուկոյից հետո է՛լ ավելի հաստատվեցին այդ մոտեցումները, նաև՝ հետազոտությունների միջոցով իրականության սոցիալական կառուցումը՝ որպես իշխի դրսևորման մի հին, բայց նոր հասկացված ձև⁶⁶: Դա նաև տեղի ունեցավ նացիստական Գերմանիայի պատմությունը դիտարկելու շնորհիվ. ինչո՞ւ պրոպագանդան այդքան ուժեղ ազդեց այդ ժողովրդի վրա, ինչո՞ւ նրանք հանկարծ բոլորը համաձայնեցին հրեաների ոչնչացմանը:

Իրականության սոցիալական կառուցումը դարձավ, երևի, իշխի նկատմամբ այդ մոտեցման ամենահամապարփակ ձևակերպումը:

Մոտավորապես բիրտ ուժի և իրականության սոցիալական կառուցման միջև են տեղավորվում այնպիսի հասկացություններ, ինչպես **ազդեցությունը** (միջազգային հարաբերություններում այժմ շատ ուսումնասիրվող՝ որպես բիրտ, հարկադրական ուժին-բռնությանն այլընտրանք) և այսօր շատ մոդայիկ **փափուկ ուժը**: *Ազդեցությունը* և *փափուկ ուժը*, փաստորեն, այն հասկացություններն են, որոնցով բացատրվում է բիզնեսի կամ գլոբալ այլ երևույթների, ներառյալ՝ միջազգային օգնության ազդեցությունը հասարակությունների վրա: Օրինակ, «Կոկա-Կոլան» կամ «Մակդոնալդսը» համարվում են ամերիկյան ազդեցության՝ *փափուկ ուժի* հաջող արտահայտումներ. համարվում է, որ նրանց տարածվելն աշխարհով մեկ ամերիկյան մշակույթի և արժեքների տարածում է: Նույն կերպ կարելի է մեկնաբանել կապույտ ջինսի վրա ֆիքսվածությունը ԽՍՀՄ-ում. չէ՞ որ կան մարդիկ, որոնք ասում են, որ ԽՍՀՄ-ը քանդվեց «Ռանգլըր» և «Լևայս» ջինսերի՝ «դեֆիցիտ» և թանկ լինելու պատճառով: Զինսը, իհարկե, այս օրինակում խորհրդանիշն է սպառողական հաճելի ապրանքների լիության՝ Արևմուտքում:

Բայց, իհարկե, փափուկ ուժի ազդեցությունը շատ ավելի խորն է դիտարկվում: Այդպիսին է, օրինակ, այսօրվա Ռուսաստանը համարում Արևմուտքի՝ ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի, ֆինանսական ներդրումները, հաճախ՝ անհատույց դրամաշնորհները մեր տարածաշրջանում կամ աշխարհի այլ մասերում: Համարվում է, որ այդպիսի ներդրումների շնորհիվ, ինչպես նաև, ասենք, մշակույթի տարածման (ինչպես անում է Բրիտանական խորհուրդը՝ անգլերեն ուսուցանելով մասսաներին – պատահական չէ, որ այդ գրասենյակն էլ փակվեց Ռուսաստանում, - կամ՝ Գյոթեի ինստիտուտը՝ գերմաներենը տարածելով) տվյալ պետությունն իր արժեքներն է ներարկում հասարակությանը, և հաճախ՝ «օտար» արժեքներ: Հատկապես այդպիսին են համարվում հանդուրժողականությունը դեպի համասեռականները, կանանց իրավունքները և այլն, այո՛: Մի կողմից, այո, այդպիսի արժեքներ

⁶⁶ Տե՛ս «Իրականության սոցիալական կառուցումը» գրքույկի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Social_Construction_of_Reality

ներարկվում են, սակայն պետք է որոշել. **արդյոք դրանք տվյալ «հզոր» մշակույթի արժեքներ են, որոնք գալիս են ի հեճուկս տվյալ «խեղճ» հասարակության և նրա «վզին փաթաթվում», թե՛ համամարդկային արժեքներ:** Իրադրությունը բարդանում է նրանից, որ, ասենք, Արևմուտքի հրաժարումը՝ Արցախին օգնելու, մինչդեռ՝ Հայաստանում և Արցախում ժողովրդավարություն և մարդու իրավունքներ քարոզելը, համարվում է երեսպաշտություն, ուրեմն և՛ Արևմուտքից եկող ազդեցությունները շատերի կողմից համարվում են հայոց հասարակության համար ոչ օգտավետ և կողմնակալ, նույնիսկ՝ դավադրություն, ո՛չ թե համամարդկային արժեքների ներմուծում: Միևնույն ժամանակ՝ Արևմուտքից *քոփի-քյաֆ* է արվում (արտագրվում է, *թխվում է*) շատ բան, օրինակ՝ պառլամենտական համակարգի վերջին տարբերակը, որն այսօրվա Սահմանադրության մեջ խոշոր չափով արտագրվել է, *թխվել է* Գերմանիայից, որի պատմական փորձը բացարձակապես չի համապատասխանում Հայաստանի փորձին:

Սա քննարկման հետաքրքիր թեմա է: Մենք՝ ԵՀՀ-ն, համարում ենք, որ մարդու իրավունքները և ժողովրդավարությունը համամարդկային արժեքներ են, և դրանց հետևում ենք ո՛չ թե որովհետև Արևմուտքն է դրանք առաջարկում, ներարկում կամ պարտադրում, այլ՝ որովհետև այդպիսին է աշխարհի մեր ռացիոնալացումը: Ի վերջո, Մարդու իրավունքների հռչակագիրն ընդունվել է ողջ ՄԱԿ-ի կողմից: Իսկ դուք ի՞նչ եք կարծում: Այդ մասին վերջում էլի կխոսենք:

Թե ինչպե՛ս է սոցիալապես կառուցվում իրականությունը՝ դրա մի շարք տարբերակներ սկսեցին այժմ իշխի հասկացության տեսանկյունից, իշխի հետ երկխոսության և հարաբերության մեջ դիտարկվել: Մինչև այդ էլ, ասենք, նույնիսկ էթնոմարդաբանները, երբ հետազոտում էին տարբեր հասարակություններ, տարբեր ցեղեր, ցեղախմբեր և այլն, ավանդույթներ և այլն, անդրադառնում էին այս հարցերին. որ ամեն հասարակություն իր տիեզերքն է ստեղծում, ամեն հասարակություն ի՛նքն է որոշում, ասենք, երկրագունդը տափակ է, թե ոչ: Բնականաբար, երբ հասարակությունները մեկուսացումից դուրս են գալիս, արդեն համաշխարհային գիտություն է ստեղծվում (լուսավորչությունը եկավ և այլն), և կան այդ որոշումների և մոտեցումների մի շարք դեպքեր, որոնք արդեն նույնացել են աշխարհի մի խոշոր մասի, մարդկանց խոշոր մասի համար: Ասենք՝ համաշխարհային գիտական (և ոչ միայն) հանրույթն անվերապահորեն ընդունում է, որ երկրագունդը, այնուամենայնիվ, տափակ չէ, անկախ այդ փաստն ընդունողների ազգությունից, էթնիկ կամ կրոնական պատկանելությունից և ինքնությամբ վերաբերող այլ հատկանիշներից:

Բայց ամեն հասարակություն ի՛նքն է որոշում, և ամեն մշակույթ ի՛նքն է

որոշում աշխարհի իր տեսլականը: Իսկ դա նշանակում է՝ տեղի է ունենում **իրականության սոցիալական կառուցում**: Բոլոր ավանդույթները, որ՝ դու պիտի ամուսնանաս կամ որ պիտի հարսանիք անես, եթե ամուսնանում ես, կամ, չգիտեմ, չբաժանվես, կամ՝ բաժանվելն ազատ է... Ասենք՝ ինչպես է Հոլիվուդում. երբ նայում ես իրադրությանը՝ երբեմն մտածում ես. ամեն սիրավեպի համար պիտի բաժանվես-նորից ամուսնանա՞ս: Եվ տասնյակ անգամներ մարդիկ այդ արարողությունը կատարում են: Ինչու՞:

Հետաքրքիր հարց է, արժի խորանայ: Եթե ուզեք վարժություն անել՝ փորձեք սրա պատճառները վերլուծել:

Այդպես կառուցվում է իրականությունը: Իրականությունը սկսում է կառուցվել այն բոլոր իմաստներով, որոնք մենք նույնիսկ չենք էլ ըմբռնում: Մենք մի անգամ Իզաբելլայի հետ խոսեցինք⁶⁷՝ ես affordance⁶⁸ (օգտագործելիության տրամադրում) հասկացությունը ներս բերեցի: Դա էլ է իրականության կառուցման հարց. ինչպե՞ս և ինչու՞, ո՞վ է որոշել, որ աթոռը պիտի լինի այսպիսին, և աթոռի վրա նստելը պիտի լինի այսպես: Մենք՝ մարդկությունը, ստեղծել ենք աշխարհը մեր շուրջը, որքան կարողացել ենք՝ մեզ համապատասխան, և շարունակում ենք դա անել:

Ի՞նչ արդյունքների է դա բերում. բերում է, օրինակ, պատմության աղավաղմանն իշխական նպատակներով, այն, ինչը ես անվանում եմ **էթնոպիա, էթնոպիզմ (էթնոս և ուտոպիա բառերի միավորումից):** *Էթնոպիան* այն մոտեցումն է ազգին, ասես այն միշտ գոյություն ունի նույնությամբ, որպես կարծր, կոշտ և անփոփոխ իր, որպես պրիմորդիալ⁶⁹ երևույթ: Նաև անվանում են էսենցիալիստական մոտեցում՝ ազգ երևույթին⁷⁰: Դա բերում է երևակայական հանրույթներ⁷¹ ստեղծելու ֆենոմենին, նացիոնալիզմի բոլոր դրսևորումներին, երբ պատմությունն աղավաղվում է, լեգենդները, (փսևդո)միֆերը (տե՛ս շրջանակը հաջորդիվ) ստեղծվում են, որպեսզի մարդիկ հավատան, որ իրենց ազգն ամենահինն է, կապիկներից հետո առաջինն ինքն է եկել, և ամբողջ մարդկությունը սկսվել է այդ ազգից, և մարդկության բոլոր լավագույն գործողություններն այդ ազգի ներկայացուցիչներն են իրագործել. բերում է այդ բոլոր ֆենոմենների շարքին:

⁶⁷ Տե՛ս «Ազատության գրույցներ. Գաղափարներ և գաղափարախոսություններ» գրույցը՝ այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/video/Freedom-talks-ideas-and-ideologies>

⁶⁸ Տե՛ս <https://en.wikipedia.org/wiki/Affordance>

⁶⁹ Տե՛ս պրիմորդիալիզմի նկարագրությունը այստեղ. <https://en.wikipedia.org/wiki/Primordialism>

⁷⁰ Տե՛ս <https://en.wikipedia.org/wiki/Essentialism>

⁷¹ Տե՛ս Benedict Anderson, “Imagined communities”, 2006 (անգլ.), օրինակ՝ ներկայացված այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Imagined_community

Միֆը

Միֆը (առասպելը) դասական իմաստով աստվածային էակի մասին պատմություն է, որին վերագրվում է իրականությանը համապատասխանություն (մարդիկ հավատում են կամ պիտի հավատան, որ այդպես էլ եղել է): Այն գործել է որպես աշխարհը մարդկանց բացատրող միջոց:

Միֆը գիտական և մետաֆորիկ իմաստով անիրական պատմություն է, որն օգնում է մարդկանց ապրել. կողմնորոշվել կյանքում, չնայած ճշգրիտ «օբյեկտիվ» ճշմարտության բացակայությանը կամ անհասանելիությանը (կամ՝ դրան ի հեճուկս): Սովորաբար այդպիսի դեպքերում ստեղծվում է «արժեք-հետևանք» պայմանական կամ պատճառա-հետևանքային վարկած: Օրինակ՝ սույն տեքստը ելնում է այն վարկածից, որ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և զարգացումը կծառայի ողջ մարդկության բարօրությանը, թեև այս պայմանական կամ պատճառային կապակցությունն էմպիրիկ կերպով հաստատված չէ: Նույն կերպ էլ դստերը կարճ շրջազգեստ հագնել չթույլատրող հայրը գտնում է, որ եթե դա տեղի ունենա, իր դուստրը սխալ տպավորություն կթողնի շրջապատի վրա կամ իրոք կդառնա ոչ այնքան առաքինի, որքան պիտի լինի, և այդ գործոնները կազդեն դստեր ողջ ապագա կյանքի վրա: Միֆն այդ իմաստով գիտելիքի հետ հետաքրքիր հարաբերության մեջ է գտնվում. եթե տեսականորեն համարվում է, որ գիտելիքն այն է, ինչ համեմատաբար ճշգրտորեն համապատասխանում է իրականությանը (այս պնդումը հաճախ նույնպես կարող է միֆ լինել, քանի որ իրականությունը շատ բարդ երևույթ է), ապա միֆն այն է, ինչի անճշգրիտ մասն ավելի մեծ է, սակայն իրականությանը որոշ համապատասխանություն, այնուամենայնիվ, այն ունի: Օրինակ, անցյալի և փակ համայնքներում երիտասարդ աղջկա կարճ շրջազգեստն իրոք կարող է/էր նրա հետագա ճակատագրի վրա ունենալ խոշոր բացասական ազդեցություն, համայնքի ճնշման՝ իշխի պատճառով, համայնքի նախապաշարումների, կարծրատիպերի պատճառով: Սակայն այսօր կան շատ բնակատարածքներ (բնակատեղանքներ⁷²), որտեղ այդպիսի խնդիր չկա, բայց նաև՝ այնտեղ, որտեղ այդպիսի խնդրի մնացորդներ կան, այդ արարքը՝ կարճ շրջազգեստ կրելը, ընկալվում է որպես մարդու ազատության համար պայքարի օրինակ, այսինքն դրական իմաստով սադրիչ նշանակություն ունի:

Փսևդոմիֆ էս անվանում են այն դեպքերը, երբ որևէ անապացուցելի պատճառա-հետևանքային կապ առաջադրվում է իշխի կողմից չափազանց շեշտադրումով՝ որպես ինքնըստինքյան աքսիոմատիկ, անքննարկելի, անքննադատելի, - և սակայն դա արվում է ոչ թե պարզապես սոցիոլոգիական իշխի «ավտոմատ» կենսագործունեության

⁷² «Բնակատարածք» կամ «բնակատեղանք» անվանենք մարդկանց բնակության այն տարածքը / տեղանքը, որտեղ համայնքն առանձին մարդուն ճնշելու նշանակալի գործառույթ է իրականացնում, փոխանակ բարենպաստ պայմաններ ապահովի նրա անհատական ինքնության ծաղկման համար: Համայնքին հարաբերվում է նույն կերպ, ինչպես բնակչությունը՝ հասարակությանը:

պատճառով, այլ՝ միտումնավոր և դիտավորյալ կերպով՝ մարդկանց խաբելու և շահագործելու նպատակով: Այսինքն երբ միջ ստեղծողների առաջնորդները գիտակցում են, որ ունեն ետին նպատակներ: Ինչպես, օրինակ, հենց նույն կարճ փեշի հարցը՝ նոր, ժամանակակից իրադրության մեջ. մեր այսօրվա հասարակությունում արդեն պարզ է, որ, եթե մարդը ցանկանում է ազատ իրադրության մեջ կարճ փեշ կրել, դա իր իրավունքն է, և ոչ ոք իրավունք չունի դա արգելել կամ այդ փաստի հիման վրա մարդու վերաբերյալ հետևություններ անել: Այն արդարացումը, թե դա «կնոջ օգտին է», այժմ այլևս չի աշխատում, և մնում է միայն կնոջը ճնշելու, իշխելու պատճառը, ճիշտ ըստ Ֆուկոյի բացատրության:

Մենք տեսնում ենք, որ ցանկացած միջ կարող է դիտարկվել որպես փսևդոմիֆ, եթե դիտարկվում է դրա ծառայությունն անարդար իշխին: Այսինքն երբ և եթե քրմերն օգտագործում էին դասական միջերը մարդկանց վախեցնելու և հնազանդ պահելու համար, դրանք արդեն դառնում էին փսևդոմիֆ: Ավելին. եթե որևէ միջ խանգարում է մարդու կյանքին և նպատակներին, սակայն դրա քանդումը չի վնասի որևէ կարևոր արժեք (մի սպանիր, մի գողանա, ուրիշի հետ վարվիր այնպես, ինչպես կուզեիր, որ վարվեն քեզ հետ և այլն), մարդ իրավասու է այն վերափմաստավորել և նաև «ջարդել»: Այդպիսի դեպքերը նաև անվանում են «տաքունները ջարդել»:

Փսևդոմիֆի մեկ այլ օրինակ է այն վարկածը, որ, եթե կոռուպցիայի դեմ լրջորեն պայքարես Հայաստանում, պաշտպանունակությունը կթուլանա և Արցախը կհանձնվի, հետևաբար՝ չի կարելի հետապնդել գողոնի վրա նստած իշխավորներին, որոնք, իբր, ապահովում են Արցախի պաշտպանությունը: Հետաքրքիր է, որ այս փսևդոմիֆը երևութականորեն նույնիսկ, թվում է, հաստատվեց 44-օրյա պատերազմի «շնորհիվ», սակայն այստեղ մենք ունենք շատ խորը վերլուծության կարիք, թե ինչու՞ դա տեղի ունեցավ: ***Սա կարող է լինել ձեր քննարկման առարկան:***

Մենք ինչո՞վ ենք զբաղված որպես կազմակերպություն, և ես՝ որպես անհատ. ո՞չ թե փորձելով բոլորին համոզել, որ սա սխալ է, ասենք՝ էթնոպիզմի շաբլոնով իրականության սոցիալական կառուցումը սխալ է: Պարզ է, որ սխալ է: Դա նաև շեղում է մարդկանց: Մենք փորձում ենք գործիքներ մշակել, որոնք թույլ կտան մարդկանց կողմնորոշվել այսպիսի հարցերում: Որոշել, արդյոք հասարակության ճնշման այս կամ այն դեպքին անհատը համաձայն է, թե՛ ոչ, և եթե ոչ, ի՞նչ անի, իսկ եթե՛ մասամբ, ինչպե՞ս կարողանա ազդել այդ նորմի փոփոխության վրա: Որպեսզի մարդը կարողանա որսալ իր մեջ ճնշված ազատությունը, հասկանա, թե ե՞րբ և ինչու՞ է այդ ճնշելը տեղի ունեցել, և որոշի, արդյոք նա ցանկանում է շարունակել ենթարկվել այդ նորմին կամ այդ ավանդույթին, թե ոչ: Եվ

արդյոք կա՞ այդպիսի ավանդույթ, թե՞ միայն իրեն է թվում, և եթե նա գնաց այդ թվացյալ ավանդույթին հակառակ, ոչ ոք բացասական ռեակցիա չի տա, կամ ով որ տա՝ կարևոր չէ:

Օրինակ, կարճ շրջագգեստ հազնեւը կարող է որոշ շրջապատներում անընդունելի համարվել, իսկ քիթը կտրելը՝ ոչ: Ինչու:՝ Քննարկեք, խնդրեմ:

Իրականության սոցիալական կառուցումը նորմալ երևույթ է. մենք դրանում խորապես ընկղմված ենք: Աննորմալ է մեր՝ դրա չգիտակցելը հաճախ: Դրան հպատակվելն այն դեպքերում, երբ դրա կարիքը չկա: Ինչը դառնում է նույնպես դրա կառուցում: Ինքներս մեզ իրականության սոցիալական կառուցող կամ, ինչպես ես եմ ասում՝ «ռազմավարական ուժ» չհամարելը: Ինչը դառնում է էլի արարք. «ռազմավարական ուժ»-երից զուրկ հասարակության կառուցում: Այլընտրանքային իրականություն կառուցել չհամարձակվելը, չգիտակցելը, որ մենք նույնպիսի խաղացող ենք այս սոցիալական և բնական կյանքում, ինչպես և ցանկացած այլ մարդ կամ այլ բարդ սուբյեկտ՝ մարդկային փոխկապակցված խումբ, որը որոշ դեպքերում միասնաբար է գործում: Օրինակ, ծառեր հատողը պայմանավորում է, որ իր սերունդը կմեծանա անծառ միջավայրում (եթե, իհարկե, հատվածների փոխարեն նորերը չեն տնկվում). ինչպե՞ս կփոխվեն նոր սերնդի հոգեբանությունն ու վարքն այդ պատճառով: Ո՞վ է մտածում այդպիսի բաների մասին: Քչերը՝ մեր հասարակությունում, սակայն ավելի ու ավելի՝ գլոբալ մակարդակում:

Բայց ավելին. ճիշտ ինչպես որ իրականության սոցիալական կառուցմանը գիտակցորեն չմասնակցելն է՛լ է այն կառուցում, ինչպես որ իրականություն ընդունելը, ասես այն բնական է՝ անփոփոխելի (մինչդեռ այն սոցիալական է՝ փոփոխելի), նույնպես այն կառուցելու ձև է, պարզապես՝ ո՛չ այնպիսին, ինչպիսին կուզենայիր, որ այն լիներ, - նույն կերպ էլ իրականության «չքննադատական» սոցիալական կառուցման պատճառով տեղի են ունենում **ինքնահրագործվող կանխագուշակումներ**⁷³: Եթե դու երեխային անընդհատ ասում ես՝ «դու անհաջողակ ես, ձեռքիցդ ոչինչ չի գալիս, դու սխալ ես վարվում, դու սենց ես-նենց ես», երեխան մեծանում է և դառնում է այդպիսին: Կամ տեղի է ունենում, ասենք, այն, ինչ մեր քննադատական մտածողության բառարանիկում⁷⁴ էլ կա՝ «օվերտոնի մեթոդը»: Երբ ամենաանձևակերպելի, ամենատաբուսացված

⁷³ Տե՛ս ինքնահրագործվող կանխագուշակումների մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Self-fulfilling_prophecy

⁷⁴ Քննադատական մտածողության բառարանը այստեղ (էջ 22). <https://epfarmeria.am/hy/document/Logical-Fallacies-and-Misleading-Rhetorical-Tricks-Critical-Thinking>

թեման մտցվում է հանրային դիսկուրս, որից հետո արդեն այդ թեման զարգացնելը և շարունակելը հեշտ է: Ասենք, որ «այսինչ ժողովրդին պետք է ոչնչացնել, որովհետև իրենք են պատճառը բոլոր մեր անհաջողությունների և մեր ժողովրդի սխալ ճակատագրի»: Ասենք՝ հրեաների նկատմամբ նացիստական, մինչ-նացիստական այդ ամբողջ պատմությունն ինչպե՞ս ձևավորվեց:

Ամենաանմարդկային գաղափարը դու կարող ես ընդգրկել հանրային դիսկուրս, մանավանդ՝ հիմա, սոցիալական համացանցի պայմաններում: Երբ մտել է, արդեն կարելի է այն զարգացնել: Գիտեք, սև PR-ը որն է: Նույնիսկ երբ դու որևէ անընդունելի բանն անելը քննադատում ես, դու ուժգնացնում ես այդ անընդունելի բանի գոյությունը սոցիալական դիսկուրսում: Լեգիտիմացնում, արդարացնում նրա գոյությունը դիսկուրսում ընդհանրապես: Այսինքն՝ սոցիալապես կառուցում ես աշխարհը: Աշխատում է իրականության սոցիալական կառուցման իշխը, և թվում է, թե ոչ մեկը հեղինակը չէ:

Ինչու՞ է, ասենք, Դմիտրի Կիսելյովի այդ խոսքը, ռուսաստանյան գլխավոր հեռուստաալիքով ասված՝ որ «մենք Ամերիկան կդարձնենք միջուկային փոշի», վտանգավոր. որովհետև նույնիսկ Սառը պատերազմի ընթացքում, 1945 թվականից սկսած, այդպիսի սպառնալիք չէր հնչել ո՛չ մեկի կողմից: Նույնիսկ Կարիբյան ճգնաժամի⁷⁵ ընթացքում չէր հնչել ո՛չ Ամերիկայի, ո՛չ Խորհրդային Միության կողմից: Այդ սպառնալիքի՝ այդպիսի հանրային հնչեցումը հենց այդ Օվերտոնի պատուհանն էր. «մենք մտցրեցինք միջուկային նախնական հարված հասցնելու դիսկուրսը մեր այսօրվա հարաբերություններ», ասում են Կիսելյովն ու իր կլիկը: Այն, ինչի դեմ տասնյակ տարիներ շարունակ աշխատել են և՛ Խորհրդային Միության առաջնորդներն ու պատասխանատուները, և՛ Ամերիկայի այն ժամանակվա նախագահներն ու իրենց թիմերը: Եվ հիմա հարց է առաջանում. Կիսելյովը դա արեց, որովհետև ինքն ու իր խոսքը, ընդհանրապես՝ խոսքը, էժա՞ն են այսօր, էժանացե՞լ են: Թե՞ հենց դա անելու համար՝ նախապատրաստելով իրադրությունը: Այսօր գուցե բառը, խոսքն արդեն այնքան են էժանացել համաշխարհայնորեն, որ այլևս համարվում է, որ ո՛չ մի սրբություն չկա: Ամեն՞ ինչ կարելի է ասել հանրայնորեն, մանավանդ՝ իշխի անունից, մանավանդ՝ եթե *լեգիտական ավտոկրատիա* ես: Բայց իրականում հնարավոր ազդեցությունը մնում է: Կատաստրոֆիկ պատերազմների շանսն այդպիսի խոսքերից ավելի ռեալ է դառնում: Իսկ ինչպե՞ս դիմակայել:

⁷⁵ Տե՛ս Կարիբյան ճգնաժամի մասին այստեղ.
https://en.wikipedia.org/wiki/Cuban_Missile_Crisis

Մենք դա՛ ենք քննարկում և սովորեցնում: Ստեղծիր քո դիսկուրսը:
Քննարկեք, խնդրեմ, ինչպես կարելի է դա անել:

Միջազգային հարաբերություններում ինքնաիրագործվող կանխագուշակումը վաղուց կոչվում է «անվտանգության դիլեմա»։ Կիսեյրովի խոսքերը հենց այդպիսի սպառնալիքի օրինակ են: Ինչու՞ է առաջանում պատերազմների խոշոր մասը: Որովհետև դու գիտես, որ դիմացինդ՝ քո օրհնյանը, քո թշնամին ուժեղանում է, և հասկանում ես, որ մի քիչ էլ ուժեղանա՝ հարձակվելու է, և որպեսզի կանխես դա, դու՛ ես հարձակվում առաջինը: Եվ եթե դու չհարձակվես, որովհետև չես ուզում պատերազմ՝ վտանգը, որ նա հարձակվելու է՝ մեծանում է, իսկ եթե հարձակվես՝ պատերազմ հրահրեցիր: Դա՛ է անվտանգության դիլեման:

Այն լուծվում է շատ հեշտ ձևի, չէ՞, շատ հեշտ. երկխոսության միջոցով: Ա՛յ, եթե երկխոսություն չկա, եթե մեկուսացում է տեղի ունենում, ապա անվտանգության դիլեման սկսում է անխափան զարգանալ, աշխատել և աշխարհի քարտեզը ծածկել: Ծատ գիտնականներ համարում են, որ հենց դա էր պատճառը Առաջին համաշխարհային պատերազմի: Նաև Վիկտոր Սուվորովը⁷⁶ դրանով է բացատրում Հիտլերի հարձակումը Ստալինի վրա. Ստալինն էր պատրաստվում հարձակվել, բայց չհասցրեց: Սուվորովը պատմում է, ինչպես Ստալինը կառուցեց արևելք-արևմուտք մայրուղիներ ԽՍՀՄ նոր՝ Հիտլերի հետ պակտից հետո առաջացած ամբողջ արևմտյան սահմանով. որպեսզի տանկերն արագ հասնեն Գերմանական կայսրություն: Ինչպես տանկերը թեթևացրեց՝ որ արագ շարժվեն, պահպանելով նրանց զրահը միայն առաջնամասում և հանելով ետնամասից: Չէ՞ որ նա չէր պատրաստվում նահանջել, այլ ուղիղ՝ մինչև Բեռլին: Եվ երբ Հիտլերը նրանից առաջ ընկավ՝ նա սարսափելի մանթրաշ ընկավ, այո՞: Եվ տանկերը, որ պիտի նահանջեին՝ քամակները բաց, ոչնչացվում էին խրճերով, որովհետև քամակներին զրահ չունեին: Որքան գիտեմ, և Ազատության պողոտան ու Թբիլիսյան խճուղին, և Մյասնիկյան խճուղին կառուցվել են 1939-1940 թվականներին: Դրանք այն մայրուղիներն էին, որ արևելքից էին Երևան գալիս, և ասում են, որ հենց այդ նպատակով. որպեսզի, երբ պետք լինի, սովետական տանկերը գնան դեպի Թուրքիա: Անվտանգության դիլեմայի խնդիրն այն է, որ հաճախ չգիտես, այժմ ռեակտիվ ես քո արարքում, ի պատասխան հակառակորդի՞ արարքի ես թշնամական քայլ կատարում, թե՞ պրոակտիվ՝ նրա հնարավոր արարքից՝ քո վախին ի պատասխան. և արդյոք չափված-ձևված է արարքդ, չափազանցված չէ՞, բալանսը վերականգնելու փոխարեն չի՞ խախտի ավելի ուժգնորեն, քան կարող էիր քեզ թույլ տալ:

«Անվտանգության դիլեման» հաղորդակցության մեջ բավարար չափով չգտնվող և միմյանց թշնամացած կողմերի ճակատագիրն է. եթե կոնֆլիկտը բավարար միջոցներով չի հասցեագրվում խաղաղ լուծման նպատակով՝

⁷⁶ Տե՛ս Վիկտոր Սուվորովի մասին այստեղ.
https://en.wikipedia.org/wiki/Viktor_Suvorov

այն բերում է էսկալացիոն պարույրի, որը լավագույնս նկարագրվել է Հովհաննես Թումանյանի «Մի կաթիլ մեղր»-ում: Այս ծուղակին է կապված նաև հակառակորդների՝ միմյանց հայելայնորեն արտացոլելը. եթե հակառակորդներից մեկն ունի ուժեղ կամ աշխատող փաստարկ՝ մյուսն էլ է սկսում այդ նույն փաստարկն օգտագործել⁷⁷: Դրանով է պայմանավորված, օրինակ, Ադրբեջանի կողմից «ցեղասպանություն» բառի չարաշահումը: Մյուս քայլն է՝ հակառակորդի փաստարկները թուլացնելը. այդ է պատճառը, որ Ադրբեջանն ամեն ինչ արեց, որպեսզի հայկական կողմի արցախյան պայքարը վերաձևակերպվի ո՛չ թե որպես հայ էթնիկ փոքրամասնության խնդիր, այլ որպես տարածքային հարց և Հայաստանի կողմից՝ հողերի գրավում: Ավաղ, հայկական կողմը նույնպես տրվեց այդ մոտեցմանը, համենայն դեպս՝ սկզբունքորեն չհարունակեց պաշտպանել իր ոչ-նկրտումային մոտեցումն Արցախյան հարցին (օրինակ, զոհաբերեց արցախցիների մասնակցությունը բանակցություններին):

Վերջապես, այս մոտեցումը հանգեցնում է հավասարության նշանի, որ միջազգային հանրությունը դնում է հակամարտող կողմերի միջև: Դրսից դիտելիս՝ նրանք ավելի և ավելի են նմանվում միմյանց և դառնում գրեթե անտարբերակելի: Փոխանակ հստակեցնեն, թե ո՞ր դեպքում ո՞վ է մեղավոր՝ միջազգային ատյանները նշում են մարդու իրավունքների խախտումները՝ «երկու կողմից» էլ, հաճախ արհեստականորեն նույնականացնելով և հավասարեցնելով մեկ և մյուս կողմերի «մեղքը»: Այդ մոտեցումն այսօր կոչվել է *bothsideism* – «երկուկողմնէլ-ույթուն», և զուգորդվում է շեքսպիրյան ասույթին՝ Մոնտեքքի և Կապուլետի ընտանիքներին ուղղված. «Ժանտախտը թող երկուսիդ տունն էլ խցի»:

Ձայն դահլիճից

Քանի որ խոսք գնաց անվտանգության զգացման վերաբերյալ, ու քանի որ, դրանից ելնելով, մարդիկ սկսում են մտածել, որ դիմացինը կարող է հզորանալ և հարձակում իրականացնել, զուգահեռ է առաջանում հոգեբանության մեջ Մասլոուի բուրգին. բազային կարիքներին հաջորդում է ապահովության զգացողությունը: Կոնֆլիկտի մեջ գտնվող պետությունների պարազայում, եթե այդ բազային պահանջը չի բավարարվել, արդյոք կարող են իրենք ավելի «վեր» բարձրանալ՝ ինքնաիրացվել, զարգանալ, ինքնագիտակցության այդ մակարդակն արդյոք կարող է հաստատվել:

Մասլոուն, ավաղ, ինքն իր բուրգին դեմ էր, ճիշտ ինչպես Մարքսն ասում էր կյանքի վերջում՝ «միակ բանը, որ ես գիտեմ, որ ես մարքսիստ չեմ», նույն կերպ էլ խեղճ Մասլոուն. խոշոր գիտնական, որի բուրգը չարաշահվեց:

⁷⁷ Տե՛ս կոնֆլիկտի հայելանմանեցման տեղեկանքների մասին հոդվածը (անգլերեն). <https://gtergab.com/en/news/publicism/social-construction-of-a-conflict-1996-2011/24/>

Ոչ մի բանը մարդու մեջ անշարժ գոյություն չունի. այն, որ բուրգն ասում է՝ սկզբում, այսպես ասած, կենցաղային, կենսական կարիքների բավարարիր, հետո՝ ես բարձր մատերիաներից մտածում՝ այդպես չէ: Խառն է: Քեզ համար բարձր մատերիան կարող է լինել կենսական կարիք, և ուտելը՝ չլինել, ինչպես ճգնակյացի համար, օրինակ: Մասլոուի հասկացությունները, այսպես, իրար մեջ մտած ապարների տեսք ունեցող հասկացություններ են, տարբեր մակարդակներում գտնվող, բայց՝ իրար մեջ մտած ապարներ: Հաճախ մենք այդ դեպքն ունենք տարբեր պատճառներով, երբ անվտանգությունդ ապահովված չէ՝ իսկ դու ուրիշ բաներով ես զբաղվում: Եվ դա նորմալ է, պատահում է (որովհետև մարդն ու հասարակությունն ազատ են), ինչպես նաև, ավաղ՝ հակառակը. երբ անվտանգությունդ ապահովված է (ինչպես, օրինակ, Ռուսաստանիսը՝ մեծ հաշվով), իսկ դու զարգանալու փոխարեն էլի դրանով ես զբաղված և միայն դրանով, իրականում՝ ընդամենը թուլանալով արդյունքում: Մեկ այլ օրինակ՝ մի ճլպստան փոքրիկ տղա հարձակվում է մի ուժեղ հսկայի վրա: Ինչու՞, որովհետև նա մտածում է. «Թե ես չհարձակվեմ՝ ինքն է ինձ վրա հարձակվելու, ավելի լավ է՝ ես հարձակվեմ: Նույնիսկ եթե ծեծ կերա՝ բայց գոնե դիմացիների աչքում կերևա, որ ես «խառոշի» տղա եմ, այսպես ասած»: Դա անընդհատ տեղի է ունենում:

Դավադրապաշտությունը⁷⁸, ֆեյք նյուզը (fake news), հետ-ճշմարտությունը, փսևդոմիֆը, պոստմոդեռնիզմի տերմիններ «սիմուլյակրը», կեղծ գիտակցությունը՝ ամենն իրականության սոցիալական կառուցման միջոցներ են: Պետք է հասկանալ նաև՝ ինչու՞ է մեզ պետք քննադատական մտածողությունը. որովհետև մենք անընդհատ ապրում ենք իրականության սոցիալական կառուցման իրադրություններում: Ճիշտ ինչպես որ որոշում ենք՝ տվյալ օրենքին հետևե՞լ, թե՞ չհետևել, նույնն էլ այս դեպքում. հետևե՞լ արդյոք այսինչ ասածին, հավատա՞լ կամ համաձայնե՞լ այնինչ դրույթին, թե՞ ոչ: Մենք անընդհատ դրա վերաբերյալ որոշումներ ենք կայացնում, գիտակցաբար, թե՞ ոչ: Եվ այսօրվա, ժամանակակից հասարակության վիճակն այն է, որ որքան շատ այդպիսի դեպքերի վերաբերյալ անձնական որոշումներ ընդունես, այնքան ավելի հեշտությամբ կխուսափես մանիպուլյացիաներից: Որպեսզի դժգոհ չլինես, որ քեզ ամուսնացրին քսան տարեկանում, մինչդեռ դու այդ ժամանակ դեռ չէիր

⁷⁸ Դավադրության տեսություն ելույթի առաջին մասը հասանելի է այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/video/conspiracy-theory-part-1> երկրորդ մասը՝ այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/video/conspiracy-theory-part-2> «Դավադրության» փոդքասթը հասանելի է այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/news/gevorg-ter-gabrielyan-speaks-about-conspiracy-theories>

հասկանում, սերն ի՛նչ է, ամուսնությունն ի՛նչ է, երեխա ունենալն ի՛նչ է և այլն: Որպեսզի դու ի՛նքդ պատասխանատու լինես քո բոլոր որոշումների համար: Ուզում ես այս ծեսերը, թե՛ ոչ: Քեզ տարան եկեղեցի, իսկ հետո պարզվեց, որ դու, ինչպես Սուսանա Հարությունյանի⁷⁹ պատմվածքում է՝ աստծո դեմ կռիվ ունես, չէիր ուզում եկեղեցով ամուսնանալ: Դու պիտի համաձայնես կամ ոչ ամեն ինչին:

Դա խնդիր է, որովհետև իրականության սոցիալական կառուցումը նախ և առաջ տեղի է ունենում հենց այն պահից, երբ նորածին երեխան ծնվեց՝ ընտանիքում: Ծնողները հսկայական իշխ ունեն երեխայի հանդեպ: Պետք է շատ զգույշ լինեն, որևէ կերպ բալանսավորեն իրենց իշխը, որպեսզի չձևավորեն այնպիսի երեխա, որը, իրեն խաբված զգալով իրականության սոցիալական կառուցման այն հանգամանքներից, որոնցում ժամանակին ընկղմված էր, և որոնք իր ազատությանը, կամքին, անկախությանը դեմ էին, – անհաջողակ, դժգոհ, աշխարհին չադապտացված մարդ դառնա:

Պետք է նաև հասկանալ, որ մարդիկ հիմնականում ապրում են *կոգնիտիվ դիսոնանսի*⁸⁰ մեջ: Նրանք, ովքեր քննադատական մտածողությունը մինչև վերջ չեն կարողանում կիրառել, ապրում են կոգնիտիվ դիսոնանսի մեջ ընկղմված: Մի կողմից՝ իրականության սոցիալական կառուցման մի խոշոր մասը՝ փսևդոմիֆային մասը, իրենց ասում է, որ երկրագունդը տափակ է, որ ալֆա որձերը ճիշտ ու լավն են, որ մարդը մարդուն գայլ է, որ «լավ» ազգը միավորվածն է՝ միաձև մտածող, և այլն: Մյուս կողմից՝ նրանք կյանքում հանդիպում են այլ իրադրությունների, և մի քիչ, այսպես, շիզոֆրենիկ վիճակում են հայտնվում: Դա գրեթե բոլոր մարդկանց ճակատագիրն է: Ուղղակի ոմանք, ռեֆլեքսիա անելով, իրենց այդ շիզոֆրենիաներից ազատվում են և տակից դուրս են գալիս, իսկ մարդկանց մի մասն էլ, այդ վիճակին լավ թե վատ հարմարված, ապրում է: Մի կողմից Արցախը մերն է, մյուս կողմից մենք չենք ուզում ո՛չ պատերազմ, ո՛չ Արցախ, ո՛չ մի բան: Այդպիսի ֆենոմեն գոյություն ունի, դա շատ մարդկային, շատ տարածված ֆենոմեն է, և պետք է որոշել, ո՛րն է իրականությունը քեզ համար: Ո՛րն ես դու, ի վերջո, ընտրում: Առանց լրջորեն ընտրելու է ապրել այս հասարակությունն այսքան տարիներ: Սակայն իրադրությունն ավելի բարդ է՛լ է. հաճախ կան իրադրություններ, երբ ստիպված ես առանց ընտրելու ապրել՝ ընտրության երկու կամ ավելի հնարավորություններն անընդհատ մտքումդ՝ գիտակցությանդ լուսավոր

⁷⁹ Տե՛ս Սուսանա Հարությունյանի մասին այստեղ. <https://bit.ly/3owUaHO>

⁸⁰ Տե՛ս կոգնիտիվ դիսոնանսի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Cognitive_dissonance

մասում պահած: Պետք է գիտակցել, որ կա ընտրություն, բայց միշտ չէ, որ այն տեղին է. այդպես, անլուծելի հակասությունները մտքում բաց պահած ապրող մարդիկ ավելի հարմարված են իրականությանը հաճախ, քան նրանք, ովքեր պահանջում են շուտափույթ, թեկուզ՝ իռացիոնալ և չմտածված ընտրություն: Հակասությունը պետք է պահել այնքան ժամանակ, մինչև որ ի վերջո չհստակվի, թե ո՞ր որոշումն է ճիշտ, կամ՝ այդ հակասությունը դեգակտուալանում է: Ես այդ մասին խոսել եմ⁸¹:

Իշխ և ճշմարտություն

Իշխանության և ճշմարտության (նաև՝ իմացության, իմացաբանության, գնոստելոգիայի, էպիստեմոլոգիայի) փոխհարաբերությունը բազմիցս հասցեագրվել է մտածողների կողմից: Հայտնի է Ֆրենսիս Բեքոնի ձևակերպումը՝ «Գիտելիքն ուժ է»: Ճշմարտությունը, բնականաբար, անմիջականորեն ասոցացնում են գիտելիքի և, ուրեմն, գիտության հետ, իսկ ուժը՝ բոլոր մակարդակների իշխանության: Սակայն քսաներորդ դարի կեսերին Ֆուկոյի և այլոց գիտական հեղաշրջումը կարծես շրջեց այս ձևակերպումը՝ կենտրոնանալով այն հարցի վրա, թե ինչպե՞ս է իշխանությունը որոշ(արկ)ում ճշմարտությունը, ազդում այն հանգամանքի վրա, թե ինչպե՞ս է (բն)որոշվում ճշմարտությունն այս կամ այն դարաշրջանում: Մենք կարող ենք տեսնել դրա բազում դեպքեր: Մի կողմից՝ գիտնականները, ուսուցիչները, կրոնապետերը (հնում՝ քրմերը) և գաղափարների այլ տիրապետողները որոշում էին, ինչն է գիտելիք կամ ճշմարտություն, ինչը՝ ոչ, և ոչ միայն առաջարկում, այլև պարտադրում դա իշխի հպատակներին: Այդպես, ուսուցիչները տիրապետում էին/են դասագրքային ճշմարտությանը և սովորեցնում այն աշակերտներին: Բաց էր/է թողնվում այն խնդիրը, որ դասագրքային ճշմարտությունը կարող է լինել ինչ-որ ժամանակ մարդկանց որոշածը, պայմանավորվածը՝ այս կամ այն շահերից ելնելով կամ թեկուզ քառսային կերպով ձևավորված, այլ ոչ թե «օբյեկտիվ ճշմարտությունը»: Բնական է, որ «օբյեկտիվ ճշմարտության» առկայությունն իսկ հարցականանում է այդպիսի մոտեցման դեպքում, հատկապես երբ խոսում ենք հասարակական, պատմական և հումանիտար ասպարեզների տիրույթին վերաբերող գործընթացների մասին: Իսկ երբ քննարկվում են «ճշգրիտ» գիտությունները, խոսքն առնվազն մարդկանց մտքի ուղղությունների մասին է – ուղղություններ, որոնք, պայմանավորված լինելով հասարակությամբ, իրենց գոյությամբ իսկ բացառում են այլ ուղղությունները, ինչի պատճառով էլ, համաձայն Թոմաս Կունի⁸², պատմականորեն դանդաղ են տեղի ունենում նոր **գիտական պարադիգմների** հաղթանակները հների նկատմամբ: Միշել Ֆուկոն առաջարկեց նոր հասկացություն՝

⁸¹ Տե՛ս «Ինչպե՞ս դիմակայել ինֆորմացիոն հոսքի տարափին» տեսաելույթն ու տեքստն այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/video/how-to-withstand-information-flow>

⁸² Տե՛ս Թոմաս Կունի մասին այստեղ. <https://plato.stanford.edu/entries/thomas-kuhn/>

Էպիստեմ, բնորոշելու համար իշխող հասարակական և գաղափարական հարաբերությունների ընդունված այն ձևակերպումները, որոնք որոշում են, թե ամեն տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում ի՞նչ ուղղությամբ կարող է շարժվել գիտնականների միտքը և/կամ աշխատանքը:

Դասագրքային «օբյեկտիվ ճշմարտությունը» միայն տվյալների՝ իրականությանը համապատասխանելուն չի վերաբերում, այլ նաև՝ այդ տվյալների կոմբինացմանն ու ներկայացմանը: Որպես պարզ օրինակ՝ գրականության դասագրքերում կա հեղինակների հիերարխիա, ըստ որի՝ որոշ հեղինակներ ավելի մանրամասն են ուսումնասիրվում, իսկ ոմանք պարզապես բացակա են: Այդպիսով սովորողի մտապատկերում ամրապնդվում է աշխարհի այն պատկերը, որը նրան թելադրվել է դասագրքի կողմից: Ասենք, հայ գրականության դասագրքերում կարող է բացակայել կամ գրեթե չերևալ Վրթանես Փափագյանի անունը, մինչդեռ Եղիշե Չարենցին անդրադարձ է կատարվում գրեթե ամեն տարի: Էլ չասած կին հեղինակների մասին, օրինակ՝ Չապել Եսայանի: Համարվում է, որ Չարենցը հանճար էր (ինչում կասկած չկա), ուրեմն և նրան պիտի ավելի շատ անդրադարձ լինի: Սակայն ի՞նչ և ինչու՝ է որոշել այդ հիերարխիան, այդ սանդղակը՝ պատասխանը սովորաբար բացակայում է: Էլ չասած, որ Չարենցի ժառանգության տարբեր մասերը տարբեր քաղաքական իրադրություններում ավելի են ընդգծվում, ասենք՝ խորհրդային վերջին ժամանակներում (երբ Չարենցն ընդգրկվեց դասագրքում) ավելի էին շեշտադրում «Գանգրահեր տղան», իսկ հետո՝ «Գիրք ճանապարհին»-ը: Որոշ գործեր այդպես էլ մնում են մեկնաբանված որպես «շեղում»։ Խորհրդային ժամանակ դրանք պարզապես բացակայում էին, հետխորհրդային ժամանակներում այդպիսին է մեկնաբանվում, ասենք, «Ռոմանս անսերը», իսկ որոշ նորահայտ գործեր կրկին անտեսվում են գիտելիքային պաշտոնական ինդուստրիայի կողմից: Այսօր էլ, թեև հրապարակված են և նույնիսկ կան համացանցում, լռության են մատնվում նրա այնպիսի գործեր, ինչպես, ասենք, Աթաբեկովին նվիրված ձոնը, այսինքն՝ ոչ միայն տաբու թեմաներ հասցեագրող գործերը (համասեռական սերը), այլև քաղաքական (ավելի շուտ՝ «քաղաքական կոռեկտությունից») խորհրդահայկական տարբերակի) «շեղում» պարունակողները: Այդպես կառուցվում է որոշակի էպիստեմի մի «աղյուսիկը»: Արդեն քննարկված *շրջանակային իշխը* կամ *օրակարգային իշխը*, ինչպես նաև բյուրոկրատիայի գործելաճոճ մոտ են այս գործընթացին: Տաբուի և կամ վետոյի «մասնաբաժինն» այս կամ այն խնդիրը կամ երևույթն արտիկուլացնելիս նույնպես (զատ)որոշում է ճշմարտության թույլատրելիության սահմանները տվյալ միջավայրում:

Հանրային և պաշտոնական պատկերացումների՝ Ֆուկոյի քննադատությունը՝ սեքսի, խելագարության, հանցագործության և բանտի վերաբերյալ, նույնպես թիրախավորում են իշխի ճշմարտությունը. իշխը (ինչպիսին էլ լինեի իր ակունքը՝ բռնակալական, գիտակցված թե հասարակական գիտակցության և պրակտիկաների «վեկտորների» հանրագումարից բխած «ինքնըստինքյան», իմանենտ, ասես ոչ մեկի կողմից չծրագրավորված) պարտադրել է իր

պատկերացումները, թե ինչպիսին (և ինչու՝ այդպիսին) պիտի լինի նորմատիվ սեքսը, նորմատիվ «ոչ հանցագործությունը», նորմատիվ պատիժը և նորմատիվ «ոչ խելագար լինելը»:

Ներկայումս, մասսայական հասարակության ձևավորումից և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից սկսած, հատկապես՝ համացանցի ի հայտ գալու հետ, իշխի և ճշմարտության այդ դժվարին փոխհարաբերությունն էլ ավելի է բարդացել. սկսվելով մասսայական հասարակության ձևավորմանն ուղղված պրոպագանդայից, ամրապնդվելով նաև սպառողական հասարակության շուկայականության կարևոր ատրիբուտի՝ գովազդային մոտեցման կողմից, անճշգրիտ, սուտ կամ կիսասուտ տեղեկատվությունը դարձավ այնքան համատարած, որ մեր ժամանակներն անվանեցին «հետ-ճշմարտային» կամ «հետ-ճշմարտության» ժամանակներ: Հասկանալով, որ հասարակական ճշմարտությունը կառուցվում է, ո՛չ թե ներակա (իմանենտ) է կամ «օբյեկտիվ»՝ մարդու ըմբռնումից կամ հասարակությունում ընդունված տիպերից գատ, մարդիկ և նրանց խմբերն արդեն գիտակցորեն փորձում են այն ձևել ըստ իրենց նպատակների, օգտագործելով մասսայական կոմունիկացիայի բոլոր միջոցները, մարդկային հոգեբանության մասին գիտելիքը և այլն, այսինքն՝ իրենց իշխն ուղղելով մարդկանց կարծիքներին և գիտելիքին վերջնականապես իշխելու նպատակին, այն էլ հաճախ՝ որևէ ռեֆերենցիալ իրականությանը համապատասխանող ճշմարտությունից այլևս ամբողջապես կտրված: Այդպես կառուցվում է ո՛չ միայն իրականությունը (ինչը մենք տեսնում ենք դավադրության առատ տեսությունների օրինակով), այլև անցյալը (պատմության փոխարինումն առասպելներով՝ փսևդոմիֆերով, հաճախ՝ հանուն քաղաքական նպատակների, կամ՝ տեղանունների վերանվանումը) և նույնիսկ ապագան, քանի որ հենց ապագայում են գործելու այն մարդիկ, որոնց իրականությունը դավադրապաշտական է, իսկ անցյալը՝ փսևդոմիֆոլոգիական: Բնականաբար, այդպիսի մարդիկ ավելի քիչ են կարողանալու խուսափել անարդար իշխի ճիշտներից՝ լինի դա ուղղակի շահագործման, հպատակության թե պարզապես **կառուցվածքային բռնության**⁸³ միջոցով (ավելի վատ ուսում, ավելի վատ առողջություն, տնտեսապես ավելի ցածր մակարդակի ապրելաճ և այլն): Միայն փոքրամասնությունը, որը կկարողանա հաղթահարել «հետ-ճշմարտության» ազդեցությունը, կկարողանա ճիշտ որոշումներ կայացնել իր կյանքի վերաբերյալ և սոցիալական աճ արձանագրել: Այս ծուղակից փրկվելը, պայքարն այս տենդենցի դեմ պահանջում են նոր մեթոդներ, որոնք հիմնվում են քննադատական մտածողության սկզբունքների վրա, բայց և ավելին՝ հանրագումարի են բերում և օգտագործում այն, ինչ կոչվում է *մտագործունեության մեթոդաբանություն*⁸⁴:

⁸³ Տե՛ս կառուցվածքային բռնությունը ձևակերպված այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Structural_violence

⁸⁴ Տե՛ս «Համակարգված մտագործունեության մեթոդաբանություն և կրեատիվ խաղեր» գրքույկը. <https://epfarmenia.am/hy/document/MSTA-Creative-Game>, Տե՛ս նաև «Մտագործունեություն» տեսաեկրոյթն ու սղագրությունն այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/video/Gevorg-Ter-Gabrielyan-thought-activity>

9. Ամփոփում

Սա՛ է այն «քարտեզը», որ ուզում էի ներկայացնել. իշխի՛ տիրելու և, այսպես, բռնության, հարկադրանքի վրա հիմնված տարատեսակներից դեպի ավելի մասնակցայինը և դեպի ամենամասնակցայինը, բայց և՛ ամենավտանգավորը, եթե ճիշտ չօգտագործվի. իրականության սոցիալական կառուցումը: Որովհետև այսօրվա համացանցային աշխարհն ունի որոշակի տեսակի սուբյեկտներ, որոնք (գիտակցորեն կամ ոչ) հենց դա են թիրախավորում՝ իրականության կառուցումը. դավադրապաշտություն տարածողները, *ֆեյք նյուզ* տարածողները՝ այսպես կոչված՝ *տրոլները*: Եվ՝ պետությունները, որոնք որոշում են պրոպագանդա անել և այլն: Գիտության մեջ այս ամբողջ պատմությունը հստակվեց նացիստական Գերմանիայի պրոպագանդան հետազոտելու միջոցով, այդ համաշխարհային անմարդկային, հակամարդկային ախտի ֆենոմենը հասկանալ փորձելիս. դա չափից դուրս մեծ ցնցում էր «քաղաքակիրթ» աշխարհի համար և ուշադրություն բևեռեց այն հարցերի վրա, որոնք մինչ այդ չէին շոշափվում. աշխարհը մեծ մասամբ համարվում էր պարզապես «ստրված»՝ «դրսի» բան, որում դու ընկղմված ես և այն կառուցելու մեջ դեր չունես՝ բացի, իբր, «բնությանը հաղթելուց»:

Կառուցվածքային բռնությունը սերտորեն կապված է **կառուցվածքային իշխիս**⁸⁵. դա այն բռնությունն է, որը տեղի է ունենում հասարակությունում՝ իր տվյալ քաղաքատնտեսական և ավանդույթային կառուցվածքի պատճառով: *Կառուցվածքային իշխի* «տեսանելի մասերը» կազմավորում են *ինֆրակառուցվածքային իշխը*, հատկապես արդիական աշխարհում, սակայն վերջինս չի սպառում կառուցվածքային իշխի և բռնության ողջ տիրույթը: Կառուցվածքային իշխը բնորոշվում է իշխի այն դիսբալանսով (հավասարակշռության խախտմամբ), որն առկա է շնորհիվ տվյալ ակտորների՝ սոցիալական կառուցվածքի տարբեր դիրքերում գտնվելու: Օրինակ, զարգացած պետությունները կառուցվածքային իշխի դիրքում են «երրորդ աշխարհի» պետությունների համեմատ պարզապես շնորհիվ իրենց ռեսուրսների և հավելյալ հնարավորությունների, գաղութատիրության պատմության և այլն: Եվ **կառուցվածքային իշխը նշանակում է, որ նախկին գաղութատերերն ու ստրկատերերն ավելի են զարգանալու, ի հաշիվ նախկին գաղութների և ստրուկների, եթե իրադրությունը չբալանսավորվի: Կառուցվածքային բռնությունը մարդկանց խմբերի զարգացման հեռանկարը կասեցնելն է, նրանց այդ շանսից զրկելը: Եթե ոչինչ չարվի՝ ով ավելի զարգացած է՝**

⁸⁵ Տե՛ս կառուցվածքային իշխի մասին այստեղ. <https://www.e-ir.info/2016/12/18/reconceptualising-structural-power-a-new-concept-made-out-of-sterling-parts/>

Ճլ ավելի է զարգանալու, ով ոչ՝ Ճլ ավելի է հետընթաց ապրելու, ասում է կառուցվածքային իշխը բացատրողը: Դրանով են պայմանավորված գենդերային հավասարության համար պայքարի սրությունը, Me too⁸⁶ շարժումը, հակառասիստական շարժման սրությունը, Էդվարդ Սայիդի⁸⁷ մոտեցումը և այլ զարգացումներ ժամանակակից աշխարհում:

Առաջիններից մեկը սկսեց սա քննարկել, այս բաները հասկանալ ֆրանսիացի հետազոտող Ժակ Էյյուլը՝ «Պրոպագանդա»⁸⁸ վերնագրով իր գործում: Էյյուլին կարևոր է հիշել, որովհետև այդ նրա՝ ուսումնասիրությունները, հատկապես՝ «սոցիոլոգիական պրոպագանդա» հասկացությունն օգնեցին հետագայում պատասխանել մի շատ կարևոր հարցի: Մինչ այդ կար, այսպես կոչված, *արծարթե փամփուշտի* տեսությունը, ըստ որի՝ մարդիկ պարզապես, լսելով մասսայական մեդիայի պրոպագանդան կամ գովազդը, սկսում են գործել այնպես, ինչպես հաղորդագրությունն իրենց ուղղորդեց, այսինքն՝ ուղղակիորեն ազդվում են պրոպագանդայի կողմից: Դա կնշանակեր, որ, օրինակ, հայկական հեռուստատեսության սերիալներով ցուցադրվող գռեհիկ և բռնի բարքերն ուղղակիորեն ազդում են հասարակության՝ ավելի բռնի և գռեհիկ դառնալու վրա: Սակայն գիտափորձերը ցույց են տալիս, որ ազդեցությունն այդպիսին՝ ուղղակին չէ: Ինչը հիմք էր տալիս այն բիզնեսներին, որոնք օգտագործում են մասսայական մեդիան կամ գովազդ են անում, հերքել այն պնդումը, թե իրենց հաղորդագրությունները մարդկանց հոգեկանի համար վնասակար են:

Էյյուլի մոտեցումը և հետագա ուսումնասիրություններն ավելի հստակեցրին այդ ազդեցության մեխանիզմը. **մարդը ոչ այնքան կարծիք է փոխում կամ կարծիք է ձեռք բերում մասսայական մեդիայի ազդեցության պատճառով, որքան՝ հարմարվում, ադապտացվում այդ մեդիայով հեռարձակվող և կամ շրջապատի կողմից արտադրվող բարքովարքին:** Օրինակ՝ մարդ կարող է ձեռք բերել այս կամ այն ապրանքը ոչ թե որովհետև դա իրեն պետք է, որովհետև նա դրանում համոզվել է կամ հավատում է գովազդին, այլ՝ որովհետև գովազդն իրեն ասում է, որ իր շուրջը բոլորը (կամ հեղինակավորները՝ հենց գովազդի հեղինակները) համարում են, որ այդ ապրանքը պետք է ունենալ, այդ քայլն անհրաժեշտ է հասարակության հարմարված, ընդունված, «լիարժեք»

⁸⁶ Տե՛ս “Me too” շարժման մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Me_Too_movement

⁸⁷ Տե՛ս Էդվարդ Սայիդի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Said

⁸⁸ Տե՛ս Ժակ Էյյուլի «Պրոպագանդա» գործի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda:_The_Formation_of_Men%27s_Attitudes

անդամ լինելու համար: Նույն կերպ էլ իմ սերնդի շատ պատանիներ սկսում էին ծխել. ո՛չ թե նրանց դուր էր գալիս սիգարետը, այլ՝ նրանց թվում էր, թե դա նրանց ավելի ընդունելի է դարձնում տղայական շրջապատում, և նրանք ծխում էին նույնիսկ զզվելով (մինչև կախվածություն ձեռք բերելը), միայն թե՛ ավելի «հարգված» ընկալվեն մյուսների կողմից:

Այդ ամբողջն ազդում է մեր ամեն ինչի վրա, մեր աշխարհայացքի վրա: Մենք ամբողջ օրն ընկղմված ենք իշխի մեջ: Մենք ամբողջ օրը որոշումներ ենք կայացնում, բանակցում ենք իշխերի հետ՝ մեր սեփական իշխի, մեր մերձավորների իշխի, պետության, հասարակության իշխի, սոցիալական այդ իշխի՝ այդ ճնշող, տաբուացնող իշխի, այն ամենի, ինչը որ իշխը տաբուացնել է ուզում. սա՛ չի կարելի, նա՛ չի կարելի, – համաձայն ես դու, թե՛ ոչ, որ դա չի կարելի: Այդ ամեն ինչի մեջ մենք խորապես ընդգրկված ենք: Սա, այսպես, «թռչնի բարձրությունից», ինչպես ես ասացի սկզբում՝ *պարադիզմատիկ* մոտեցում է, ոչ պատմական⁸⁹: Ցավոք, մի որևէ Սթիվըն Փինքըր կամ գոնե Թալեր⁹⁰, մի այդպիսի հեղինակ չգիտեմ, որն այսպիսի աշխատություն գրած լիներ իշխի մասին: Ես ընդամենը մի տասը-տասնհինգ տոկոսը պատմեցի այն ամենի, ինչ պիտի պատմվի իշխի մասին: Սա արստրակտ-իդեալական, որոշակի իմաստով՝ *օնթոլոգիական* պատկեր է: Իշխի հետազոտման պատմական մոտեցումը մեծ մասամբ սահմանափակվել է մե՛կ բուրգայինը՝ նկարագրելով, մե՛կ՝ խունտան, մե՛կ՝ ժողովրդավարությունը և այլն, առանց բացատրելու դրանց միջև իմաստային կապերը, իշխի հոսքը՝ մեկից մյուսին: Դա է՛լ է շատ հետաքրքիր: Օրինակ՝ այն, որ լինում են պատմական հետընթացներ. այնպես չէ, որ պրոգրեսն անընդհատ «դեպի վեր» գնացող է, ինչպես

⁸⁹ Այս տեքստում «իշխ» հասկացությանը հարող, սակայն բաց թողած կամ ոչ բավարար բացատրված հասկացություն-երևույթներից են (որոնք ես նկատեցի). հեղինակություն, դոմինացիա, հեգեմոնիա, տիրան, սատրապ, ուզուրպատոր, պատերնալիզմ, սիմվոլիկ իշխ, բազմիշխանություն, կոնցեպտուալ իշխ, ապագան իմանալու / կանխորոշելու իշխ, ռեժիմ: Ընդհանրապես, սույն գրքում չի հասցեագրվում այն կարևորագույն գործոնը, որը և պայմանավորում է իշխի համեմատաբար արդար բաշխման ուղղությամբ ընթացքը, զարգացումը՝ դեպ Հաննա Արենդթի ձևակերպած իդեալական իշխը բռնությունից իսպառ զուրկ, այն վիճակը, երբ, ինչպես Ցոհան Գալտունզի՝ սույն տեքստի քննաքննում ցիտած խոսքն է ասում՝ մարդկային ներուժը և նրա իրացումը մեկտեղելուն չեն խոչընդոտում բռնության խանգարիչ հանգամանքները: Եվ այդ գործոնը, իհարկե, իմ խորին համոզմամբ՝ ո՛չ թե պետական իշխանության ձևերն են՝ ռեժիմները, այլ հասարակության վարքային մշակույթն է՝ հասարակական հոգեբանությունն ուղղորդող արժեքները: Ռեժիմի և հասարակական մշակույթի միջև կարող է լինել որոշակի անհամապատասխանություն, սակայն ո՛չ մի ռեժիմ, որը հայտարարում է դրական արժեքներ, չի կարող հաջողության հասնել, եթե մշակույթը շատ հեռու է այդ արժեքներին համապատասխանելուց: Թող սա ֆիքսվի որպես հետագա անդրադարձների թեմա:

⁹⁰ Տե՛ս Նասիմ Թալերի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/Nassim_Nicholas_Taleb

տեխնոլոգիական պրոգրեսի միջև է ասում: Օրինակ՝ լուսավորչությունից հետո ռոմանտիզմի դարաշրջանը, որ շատ սիրում են սովորաբար, գաղափարախոսական և աշխարհայացքային հետընթաց էր շատ առումներով: Լուսավորչության դարաշրջանն ասում էր լուսավորչական ճշմարտություններ, իսկ ռոմանտիզմի դարաշրջանը սկսեց ասել, որ մարդը, որպես, այսպես ասած, «Ֆաուստ», չար ուժերը հաղթող՝ չկա, – և ծնեց Շոպենհաուեր, Նիցշե և այլն: *Ճիշտ նույն կերպ, ինչպես որ այսօր լիբերալիզմն է ճնշվում ավտորիտար մոտեցումների կողմից՝ հայտարարվելով ոչ թե համապարփակ, «անանձնական» փիլիսոփայական մոտեցում, այլ՝ սպեկուլյատիվ, գեոպոլիտիկ՝ «Արևմուտքին» օգուտ, որով Արևմուտքը փորձում է սահմանափակել աշխարհի մնացած մասերը և շահագործել դրանք, իբր՝ «լավի և բարու» անունից:* Ինչու՞: Որովհետև կային չմտածված մասեր, կային «ծակեր» լուսավորչական գաղափարախոսության մեջ (և այսօր կան՝ լիբերալիզմի ջատագովների մտածողության մեջ և ուսումնասիրություններում), որոնք թույլ տվեցին հակառակ փաստարկներին զարգանալ, մինչև որ դրանք էլ չհաղթահարվեցին հաջորդ փուլի մտածողների կողմից: Եվ այդպես շարունակ:

Պետք է, սակայն, հաշվի առնել, որ այս տեքստում (և սույն գրքում) առաջարկած մոտեցումները սկզբունքորեն տարբերվում են նաև այն բոլոր մոտեցումներից՝ լինեն դրանք լիբերալ թե ոչ լիբերալ ճամբարին պատկանող, որոնք համարում են, որ մարդը պիտի ինչ-որ չափով իշխվի՝ որովհետև «անգիտակից» է: Այստեղ ներկայացվածը ելնում է այն դրույթից, որ մարդն ի զորու է ամբողջությամբ, ի վերջո, լավագույնս կազմակերպել սեփական համակեցությունը՝ գիտակցորեն և արդարորեն: Եթե, իհարկե, ցանկացավ: Որովհետև մարդն ազատ է:

Իշխ և բարոյականություն

Այս խնդիրը քննարկվում է իշխի մասին առաջին իսկ պատկերացումների առաջացման հենց սկզբից: Մաքիավելին փայլուն կերպով առաջարկել է, որ երկուսն իրար կապված չլինեն, ինչն ուղեցույց է դարձել շատ և շատ իշխողների համար: Միննույն ժամանակ, «ներքին» իշխի գործընթացները՝ բռնի ուժից դեպ ժողովրդավարության ավելի ու ավելի բարդ համակարգեր, իհարկե, ժողովրդավարության զարգացումը կապում են ավելի ու ավելի բարոյական իշխային համակարգերի զարգացման և հաստատման հետ: Սակայն մինչ այդ էլ «բարի թագավորի» լեգենդն այդ մասին էր:

«Բարի թագավոր» նշանակում է, որ ժողովրդի հիշողության մեջ (կամ այն ձևավորողների տեքստերում) տվյալ իշխավորի թագավորելու ընթացքը

Ֆիքսվել է որպես մի ժամանակաշրջան, երբ հպատակների մի խոշոր մասն ավելի շատ անտրտունջ ադապտացված էր վիճակին, քան հակառակը: Իսկ որոնք որ ադապտացված չէին՝ շատ ճայն չեն հանել: Թե որքան մասն էր ադապտացված, որքան՝ ոչ, իրականում հայտնի չէ: Ժողովրդավարությունը, սակայն, խոստանում է անընդմեջ «բարի թագավորություն», այսինքն՝ մարդկանց մեծ մասի անընդմեջ ադապտացվածություն իշխերի բալանսներին (և մեխանիզմներ, որ այդ ադապտացվածությունն ապահովվի), և դա է իր լեգենդի ուժը:

Բայց կա մի խնդիր. նույնիսկ եթե «ներքին» իշխը, ժողովրդավարության ուղին ընտրելով, շարժվում է դեպ «բարի թագավորություն», ապա իր արտաքին վարքում այն մնում է անբարի՝ բարոյականությունից դուրս: Սրա պատճառը ո՛չ միայն «դրսից ժանդարմի»՝ համաշխարհային ոստիկանի բացակայությունն է, այլև այն, որ ամեն պետություն, ըստ իր *raison d'être* (գոյության իմաստի), պիտի աշխատի իր «ներսի»՝ իր քաղաքացիների բարօրության համար, իսկ դա հաճախ հակասության մեջ է կողքի կամ մյուս պետությունների բարօրության հետ (ինչպես այդ բարօրությունները փոխադարձաբար հասկացված են):

Արբիտր քիչ կա: Եվ այստեղ ստեղծվում է մի բարոյական ծուղակ, զենոնյան մի պարադոքս, ապորիա. մի կողմից, ներքին հարաբերություններում քարոզվում է բարոյականություն, համարվում է, որ ներքին օրենքներն իսկ ծնվել են բարոյական պարտադրանքներից և բարոյական վարքի կարիքներից, մինչդեռ, մյուս կողմից, եթե արտաքին հարաբերություններում լինես բարոյական (ասում է այդ մոտեցումը)՝ գլուխդ կուտես: Այսինքն, քո համաքաղաքացիների հանդեպ դու ունես որոշակի պարտավորություններ, իսկ դրսի համաքաղաքացիների հանդեպ՝ պետության մակարդակով՝ ո՛չ այդքան: Իհարկե, մշակվել են նույնիսկ պատերազմի օրենքներ, ինչն է «թույլատրելի» պատերազմում, ինչը՝ ոչ, - սակայն սրանք մոլտիպլիկացնում են զենոնյան պարադոքսը: Օրինակ, քաղաքացիական անձին պատերազմում սպանելը համարվում է պատերազմական հանցագործություն, իսկ բազում 18-ամյա զինվորիկներին, որոնց բռնի հավաքագրել և ուղարկել են առաջնագիծ, քանի որ պետության դրվածքն այդպիսին է՝ ոչ: Շատ են եղել կոչերը՝ արգելել պատերազմ, կա պացիֆիստների շարժում, Փինբըրն ասում է, որ համաշխարհային զարգացումը դեպ դա է տանում, - սակայն դա դեռ հեռու է իրականացումից: Կարելի է, իհարկե, էլի գնալ քայլ առ քայլ և ռազմական հանցագործություն դարձնել նաև գերակշիռ ուժի անտեղի գործադրումը, մարդու իրավունքների պարադիգմն ընդլայնել: Սովորաբար հենց այդպես է շարժվում մարդկային զարգացումը՝ քայլ առ քայլ և դժվարությամբ ընդլայնելով այն դաշտը, որում բարոյականության օրենքները համընկնում են իշխի օրենքներին:

Սակայն փաստը մնում է փաստ. նրանց, ում պետությունն ու հասարակությունը սովորեցնում են, որ մարդ սպանելը վատ բան է (եթե կողքինդ է), նույն նրանց նույն այդ հեղինակավոր կառույցները սովորեցնում են, որ անհրաժեշտության դեպքում թշնամի ոչնչացնելը լավ բան է և նույնիսկ հերոսություն (հերոսության մյուս մասն էլ սեփական կյանքը վտանգի ենթարկելն

է հանուն դրա):

Շիզոֆրենիկ այդ իրադրությունը չի կարող չազդել ներքին ժողովրդավարության զարգացման հեռանկարների վրա: Մարդ սպանելն անբարոյական է – այս պոստուլատը հիմնված է շատ հին փիլիսոփայության վրա, մի աշխարհայացքի, որը մարդու կյանքը համարում է գերագույն արժեք, – այդ մոտեցման հիմքերն էլ արժի քննել (մեկ ուրիշ անգամ): Սակայն այդ պոստուլատը չի ասում, որ թշնամի սպանելը թույլատրված է, մինչդեռ պետության գաղափարախոսությունը դա ասում է և այդպես է դաստիարակում իր քաղաքացիներին: Բնական է, որ այդ բացթողումը, հակասությունը, պարադոքսը խորապես թուլացնում է պոստուլատը, ուրեմն և՛ պետականությունները, իշխային համակարգերը, որոնք պատմության ընթացքում ավելի և ավելի են հիմնվում դրա վրա: Մյուս կողմից, դրա վրա չհիմնվելն էլ կբերի պետության և հասարակության թուլացման և քանդման վտանգի, քանի որ կհանգեցնի նախահորսյան անարխիայի թույլատրությանը:

Ինչ եք կարծում, ինչպես լուծել այդ պարադոքսը:

Բայց ի՞նչն է ամենակարևորը. այդ ներսիդ «կշեռքը»: Մեր կազմակերպությունը հետազոտել է իշխի արտահայտումը գենդերային հարաբերություններում, վերջերս լույս ընծայեցինք⁹¹: Մենք հետազոտեցինք իշխի արտահայտումը նախ՝ քննադատական մտածողության գրքույկում⁹² կոմունիկացիոն հարաբերության մեջ. որ մարդը պիտի այդ «կշեռքի» վրա դնի, զգա, հիմա իրեն մանիպուլացնում են, թե՞ ոչ: Սա կոոպերատիվ, կառուցողական կոմունիկացիա է, թե՞ սա ոչ լեգիտիմ իշխային կոմունիկացիա է: Որովհետև կա և լեգիտիմ իշխային կոմունիկացիա, ասենք՝ հենց այս իրադրությունը. ես խոսում եմ, դուք լսում եք, բայց առայժմ քաղաքավարությունը պահպանվում է: Ես կարող է չափազանցնեմ, եթե մի տասը ռոպե էլ ավելի խոսեմ, դա կլինի չափից դուրս շատ, դուք արդեն կնեղվեք: Այդ է պատճառը, որ ինքնատիրապետումը՝ ինքնառեֆլեքսիան, ինքնագիտակցումը՝ self-awareness, շատ կարևոր է սեփական իշխը լեգիտիմ պահելու համար: Մարդիկ հարմարվում են, համաձայնվում են, ներում են, բայց այդ խնդիրը շատ ուժեղ է, և մենք դա ուսումնասիրել ենք, գուցե՝ ոչ ամբողջությամբ. էլի է պետք անդրադառնալ:

Մենք (ԵՀՀ-ն) նաև ուսումնասիրեցինք իշխի դրսևորումը կրթական

⁹¹ Տե՛ս ԵՀՀ «Գենդերային քաղաքականություն» (2020) փաստաթուղթն այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/document/EPF-Gender-Policy>

⁹² Տե՛ս «Քննադատական մտածողություն. տրամաբանական սխալներ և հռետորաբանական շեղող կիրառուկներ» (2019) գրքույկն այստեղ. <https://epfarmeria.am/hy/document/Logical-Fallacies-and-Misleading-Rhetorical-Tricks-Critical-Thinking>

պրոցեսներում⁹³, հենց այն, ինչի մասին ես հիմա ասացի. որ եթե չափից դուրս շատ ես մարդուն ճնշում կրթական նյութով՝ քո ուզած, քո որոշած՝ որ դա իրեն անհրաժեշտ է, – դա արդեն գուցե անարդար իշխի արտահայտություն է: Եթե սուտ, փսևդոմիֆոլոգիական պատմություն ես տրամադրում իրական պատմության փոխարեն՝ անարդար իշխի դրսևորում է: Մարդու ուղեղը մի կողմ ես շեղում: Ուզում ես նրան դարձնել քո ուզած ձևի: *Կոմպրաչիկոս*: «Ուղեղային» կոմպրաչիկոս⁹⁴: Նա դառնում է հոգեբանական հաշմանդամ, եթե իր մեջ ուժ չի գտնում ինքնուրույն հաղթահարելու այդ ճնշումը: Էլ չասած այն դեպքերը, երբ դա անում ես կոռուպցիոն շահից ելնելով: Փաստորեն՝ խաբում ես, կրթելու փոխարեն:

Իհարկե, հասարակությունը ձևավորում է մարդուն, և դա անխուսափելի է: **Խնդիրը, սակայն, ներդաշնակությունն է. որքանով է այն մարդուն ձևավորում ներդաշնակ՝ տվյալ պահի աշխարհին:** Չձևավորելը նույնն է, ինչ կոմպրաչիկոսներ ստեղծելը: Իրական Մաուգլին, որ մեծացել էր գայլերի շրջապատում, հետո, երբ վերադարձվեց մարդկային հասարակություն՝ արդեն պատանի տարիքում, այդպես էլ չտվորեց խոսել: Իսկ սոցիալիզմ կառուցողները (այդ թեմայով կարելի է կարդալ Պլատոնովի «Գուրը»՝ «Կոտլովանը»⁹⁵) չէին կարողանալու մարդկանց մեջ ներարկել սոցիալիզմի գլխավոր արժեքը՝ անանձնականը, էգոիզմի բացակայությունը, որքան էլ «պողմիկիտչիկություն»⁹⁶ անեին: Կոլխոզը չվերացրեց գյուղացու ցանկությունը՝ ունենալ սեփական հողակտոր և տնտեսություն: Եկեղեցու ավերումը չհանգեցրեց արժեզմի, նույնիսկ գուցե՝ ընդհակառակը:

Նույնն է և մեր կազմակերպության **իրավունքահեն մոտեցումների** թիրախը. ազատության և կամքի արտահայտումը մարդու իրավունք է, սահմանափակված՝ մյուս մարդու իրավունքով: «Կշեռքը»⁹⁷ որոշում է, եթե բողբոջը ծաղիկ դառնա, և մարդ ավելի մասշտաբայնորեն օգտագործի ազատության և կամքի իր իրավունքը, ընդունելի կլինի՞, թե՞ տվյալ բողբոջում արդեն կա իշխի չարաշահման վտանգ: Այդ կշեռքը որոշում է ընդունելու, որ՝ այս բանին համաձայն է, իսկ այս բանին՝ ոչ, առանց խախտելու մյուսների իրավունքները: Որքան ավելի լավ աշխատեց այդ

⁹³ Տե՛ս ԵՀՀ «Կրթություն և ուսուցում» (2020) փաստաթուղթն այստեղ. <https://epfarmenia.am/hy/document/EPF-Education-and-Learning>

⁹⁴ Տե՛ս կոմպրաչիկոսների մասին այստեղ. <https://en.wikipedia.org/wiki/Comprachicos>

⁹⁵ Տե՛ս «Գուրը»՝ «Կոտլովան» (այն կա հայերեն թարգմանած) գործի մասին այստեղ. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Foundation_Pit

⁹⁶ Տե՛ս «պողմիկիտչիկություն» բառի բացատրությունն այստեղ. http://www.rusf.ru/abs/abs_meta/m_010299.htm

⁹⁷ Տե՛ս «կշեռքի» մասին այստեղ («Արժեքները մեզանում» տեսաելույթ). <https://www.youtube.com/watch?v=tJ23JeihDS0&t=2s>

կշեռքը բոլոր մարդկանց մեջ՝ այնքան ավելի հարմունիկ, ներդաշնակ կլինի հասարակությունը: Այդպիսով, քննադատական մտածողությունն օգնում է և՛ մարդու իրավունքները զգալու, հասկանալու, և՛ արարք կատարելիս կողմնորոշվելու, և՛ համացանցային մանիպուլյացիաներն ու չարաշահումները զգալու, հասկանալու առաջին քայլերը կատարել⁹⁸:

Վերջին կետը. ինչու՞ է իշխի ճիշտ և հավասարազոր բաշխումը կարևորվում քաղտնտեսական որոշակի «շկոլաների» կողմից: Հենց նրանց, որոնք, օրինակ, ինֆրակառուցվածքային իշխի գաղափարն են ստեղծել: Որովհետև համարվում է, որ ազատությունը, կամքը դրսևորող անհատը՝ այդ կշեռքն ունեցող, այսինքն դատել կարողացող՝ ստեղծագործող է, և հասարակությանն ավելի շատ ներդրում կբերի, և հասարակությունը կհարստանա (ռեսուրսի իմաստով): Եվ, քանի որ **այդպիսի հասարակությունում, ուր շատ մարդիկ ստեղծագործող են, նրանք նաև, ipso facto (նույն փաստի համաձայն), իշխանավորված, զորավորված, համայնքված, ցանցայնացած են՝** այդ ռեսուրսը կօգտագործվի ավելի կոնսենսուալ կերպով, քան այլապես:

Դա, իհարկե, դեռ ապացուցված թերեմ չէ, բայց շատ հավանական է թվում: Որովհետև **շատ ավելի հաճելի է ազատ միջավայրում, ազատության պայմաններում ինչ-որ գործ անել և զարգացնել այդ գործը, գործիդ ստեղծագործաբար վերաբերվել (և երբ գործդ ողջունվում է հասարակության կողմից, և դու էլ մյուսների նման գործունեությունն ես ողջունում), որքան էլ դա բարդ լինի, քան՝ ստրուկի պես ճկռել, հպատակվել և ապրել անհետաքրքիր և չարքաշ կյանք, որքան էլ դա ավելի հեշտ լինի, քանի որ քեզ թվում է, թե այդ դեպքում իրադարձությունների համար պատասխանատվություն ավելի քիչ ես կրում:** Հենց այս վերջին տեսակի վարքն է, որ մարդուն դարձնում է ապաիշխանավորված և անարդար կերպով իշխելի. – և մի գեղեցիկ օր աշխարհը՝ մարդու՝ սխալ կամ ժամանակին չընդունած որոշումների կուտակը, պայթում է իր գլխին – և նա չի իմանում, թե ի՞նչ անի:

Գրե՛ք հարցերի ձեր պատասխանները, կարծիքները, նամակներն այս էլեկտրոնային հասցեով՝ info-epf@epfound.am

⁹⁸ Քննադատական մտածողությունը որպես հոլիստիկ արարք և գործունեություն, դրա դրսևորման անհրաժեշտությունը գնահատելու մասին տե՛ս այստեղ. <https://epfarmeria.am/document/Towards-a-Civics-Advancement-Measurement-Tool> (անգլ.)